

Research Paper

The Political Wisdom of the Modern State and Power Techniques in political Science School Lessons and its Impact on the Constitutional Process

Jamal Mokhtari¹ Rohollah Eslami² Vahid Sinaee³ Mehdi Najafzadeh⁴

1. PhD in Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
2. Associate Professor of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
3. Assistant Professor of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
4. Assistant Professor of Political Science, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.542>

Receive Date: 04 March 2025

Revise Date: 18 May 2025

Accept Date: 20 June 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

This study examines the political wisdom of modern government and the techniques of discipline in the lessons of "International Law" by Mirza Hasan Khan Pirnia Moshir al-Molk, "Principles of the Science of the Wealth of Nations" and "Fundamental Rights, i.e. the Constitutional Etiquette of States" by Mohammad Ali Foroughi. "Administrative Law" by Gustave Demerni, "Fundamental Rights or Principles of Constitutionalism" by Mirza Mostafa Khan Mansoor Al-Sultaneh, who are famous and long-standing professors of the political science school. In this context, the main question of the research is what are the political wisdom of modern government and the techniques of power in political science school and what are their effects on the process of constitutionalism. The need to ask this question arises from the fact that constitutionalism in Iran has an intellectual background in terms of political thought and that the modern concepts that were raised in the process of constitutional development and finally manifested in the constitution and its amendments did not appear accidentally and suddenly. And among the intellectual efforts in this direction are the teachings of the school of political science, which are of great importance along with other intellectual efforts such as Malkam Khan, Mirza Yusuf Khan, Mostashar al-Doleh, Akhundzadeh and the travelogues and treatises of Naseri era.

Methodology

The concept of "governance" or the "genealogy of the modern state" involves the study of techniques, processes and approaches by which governments control all aspects of citizens' lives and whose main aim is to regulate the population through instruments of control. And institutions of discipline are creative. Foucault's outline of this concept can be seen as the opening of a new field in which all three categories of government, power and subject come together (Foucault. 2007. p. 162). Governance is a practical way of thinking about the organization and ordering of human life in terms of attention to public affairs (Dean. 1999. pp. 40-60). Governance refers to the mentality of governing and relates to the technical aspects of thought, institutions and action in this context. The components of governance include "modern political wisdom" and the "techniques and

– Corresponding Author:

Jamal Mokhtari, Ph.D.

E-mail: jamal.mokhtari@mail.um.ac.ir

techniques of government". Techniques of government are designed by the rationality of government. According to Foucault, the techniques of government are the backbone of ruling power (Valverde. 2017. pp. 23-25). In governmentality, forms of subjectivity are created by the rationality and techniques of governing, and governmentality is interested in examining how both the subjects and objects of governing are free, self-governing actors (Death. 2011. p. 25).

Table (1). Components of governance

Founding thinkers of the modern era	Modern political wisdom	Techniques of power (techniques of governing)
Thomas Hobbes	realist, empiricist, individualist Purpose of government: maintenance of security	social contract, modern government, government agents to handle government affairs
John Locke	realist, empiricist, individualist Purpose of government: Preservation of ownership	consolidation of the political system through law Having territory to rule Impartial arbitrators: to settle disputes
Montesquieu	realist, empiricist, individualist, historical-geographical purpose of government: the constitution emerged from the wishes of the people	separation of powers: it has a moderating and balancing role. The aim of the separation of powers: political freedom

Results and Discussion

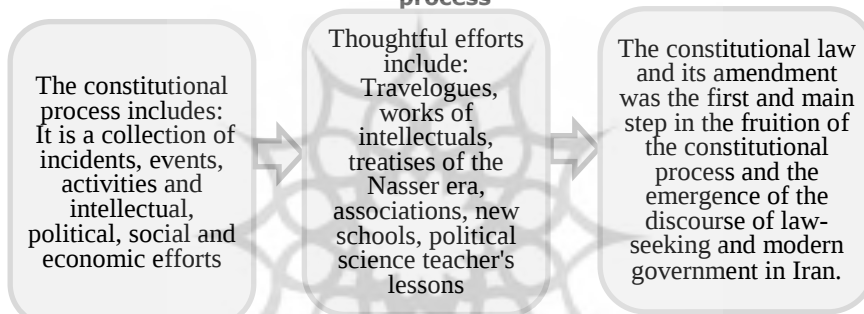
The political wisdom of political science school lessons reflects the wisdom of the modern foundation itself. The attitude towards the concept of modernity began with the foundation's own reason and religion's own action. Reason itself favours the foundation of truth over authority (authorities, external authority, and cosmic reason) and freedom over obedience. The foundation itself requires individual freedom and autonomy. With his own reason, man's foundation was freed from imitation and obedience, he was able to regain his rights and respect the rights of others. The main axis of political wisdom in political science school lessons includes modern concepts such as "right", "law" and "freedom". The government in political science school lessons is linked to the modern concept of "nation-state". The nation is one of the important modern concepts that established the new political wisdom in Iran with the transition from serf to citizen and on the basis of the social contract. The meaning of "nation" in political science school lessons is not "romanticism", but nation means "political" and has the power to exercise the right of sovereignty in a political body. Although bureaucracy has an ancient history in Iran, the political science school lessons show the promotion of "administrative-disciplinary government" in Iran. The process of political development in Iran was not possible without new administrative-disciplinary organizations to prevent chaos. The disciplinary techniques of political science school lessons can be divided into the techniques of "administrative discipline", "financial discipline" and "political and social discipline" (civil society).

Conclusion

Governance and the establishment of a modern state in Iran first required a transformation in the field of micro-politics and then disciplined techniques in the administrative, financial, political and social sectors to systematically manage the established modern institutions. Political science school lessons are an important part of the theoretical endeavour of the emergence of governance in Iran, which has manifested itself in constitutionalism. Since Iranian constitutionalism includes new concepts of political thought, these modern concepts such as "nation-state", "civil rights", "rights of the nation

and the state", "national sovereignty", "centralism", "parliament", "administrative and financial discipline", "separation of powers", "elections", "freedom of speech, press" and... in terms of thought could not be formed in a vacuum, and political science school lessons had a significant impact on explaining these concepts. "People's rights", "national sovereignty" and the emergence of the "nation state" in the constitutional process crystallized under the discourse of the "pursuit of justice" and with the concept of equality. To be meaningful, concepts must be placed within a particular discourse in order to be understood. The rights of the people were among the subject rights discussed in political science school classes in contrast to the rights of Sharia, and they appeared in the constitutional constitution and its amendments. The first and most important technique of constitutional law to protect the constitution is the separation of powers. In modern times, governments had acquired new "technical" functions. The constitutional revolution not only brought about structural changes, but also brought with its new concepts of civil liberties and triggered a moment of expression unprecedented in the country's history. The three themes of finance, security and some freedoms were the key concepts of the constitution and some parliamentary resolutions.

The effect of political science school lessons on the constitutional process

Keywords: School of Political Sciences, Government Mentality, Foroghi, Pimia, Mansour Al-Saltaneh, Demerni

References

- Afary, Janet (2006), *Iran's Constitutional Revolution*, Translated by Reza Rezaei, Tehran: Bistun. (In Persian)
- Akhavi, Omid, Moradi Khalj, Mohammad Mahdi (2021), "A reflection on the books". Authored and translated by Mohammad Ali Foroughi in the history course in the school of political science (case study: the book of the elementary course of Tarikh Alam (History of Iran)), *Islamic History Studies*. Year 13, Autumn, Vol 50. (In Persian)
- Amin, Hassan (1999), "The 100th anniversary of the establishment of the School of Political Science in Iran", *Political and Economic Information*. No. 149 and 150. (In Persian)
- Özer, Atila (2007), *Government in the History of Western Thought*, Translated by Abbas Bagheri, Tehran: Farzan. (In Persian)

- Pazargad, Bahauddin (1977). *History of Western Political Philosophy*, Tehran: Zovar. (In Persian)
- Pirnia, Hassan (2006), *International Law*, Tehran: Did Avar. (In Persian)
- Parandosh, Pouria (2017), *Event, subject and truth in Alain Badiou's political thought*, with an introduction by Mohammad Reza Tajik, Tehran: Tisa. (In Persian)
- Tashri, Hajir (2021), *Great Charter of Iran*, Tehran: Saraei. (In Persian)
- Jamali, Hossein (2011), "Localism in Political Science; Which direction?". *Political Science Research Journal*. 6th period, Vol 2. (In Persian)
- Jahanbaglou, Ramin (2004), *Sovereignty and Freedom*, Tehran: Ney. (In Persian)
- Habal Al Matin (1907), Vol. 75. (In Persian)
- Hosnifar, Abdurrahman (2023), "Iranians' effort to establish the political science institution (Political science field from the time of its establishment to the present day)", *Historical essays*, Year 14, Autumn and Winter, Vol. 2 (28 in a row). (In Persian)
- Haqdar, Ali Asghar, (2015), *The First Parliament and Constitutional Institutions*, Literature Club Electronic Publications. (In Persian)
- Khosravizadeh, Sabah, Pour Mohammadi Amalshi, Nasrallah, Fallah Tutkar, Hojjat (2019), "Sources of diplomatic knowledge in Qajar period Iran", *Historical researches of Iran and Islam*, Spring and Summer, Vol. 26. (In Persian)
- Demerni, Gustav (2018), *Administrative Law (Political Science School Lessons)*, Translated by Nasser Soltani, Tehran: Contemporary View. (In Persian)
- Rousseau, Jean-Jacques (1962), *Social contract*, translated by Gholamhossein Zirakzadeh, Tehran: Sehami Chehar Company. (In Persian)
- Serena, Carla (1983), *People and Rituals in Iran*, Translated by Ali Asghar Saidi, Tehran: Zovar. (In Persian)
- Salimi, Hossein, Haddad, Gholamreza (2018), "Future research of the political science situation in Iran based on the STEEP(V) trend analysis model", *Political Science Journal*, Vol. 15, No. 1. Serial No. 57. (In Persian)
- Aqli, Baqir (1998), "School of Political Sciences, Higher School of Law and Faculty of Law and Political Sciences", *Contemporary History*. Vol. 7. (In Persian)
- Fazli, Habibullah (2014), "Linguistic Culture in the Constitutional Discourse (with emphasis on the Constitution and the approvals of the First Constituent Assembly", *National Studies*, Year 16, Spring, Vol. 1 (series 61). (In Persian)

- Farastkhah, Maqsood (2021), ***What did the professors do? The history of Dar al-Moalemin and the High School of Education***, Tehran: Ney. (In Persian)
- Foroughi, Mohammad Ali (1998), ***Principles of the Science of the Wealth of Nations***, with an introduction by Dr. Hossein Azimi, Tehran: Farzan Rooz. (In Persian)
- Foroughi, Mohammad Ali (2016), ***Constitutional Rights***, Literature Club electronic publications. (In Persian)
- Foucault, Michel (2010), ***Theater of Philosophy***, Translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney. (In Persian)
- Foucault, Michel (2008), ***The Birth of Biopolitics***, Translated by Reza Najafzadeh, Tehran: Ney. (In Persian)
- Foucault, Michel (1999), ***Care and Punishment***, Translated by Niko Sarkhosh and Afshin Jahandideh, Tehran: Ney. (In Persian)
- Kalhor, Mohammad, Shahabadi, Hamidreza (2012), "Mirza Mehdi Khan, Momtahn Doulah and School of Political Science", ***Moscowye Quarterly***, Year 7, Vol 20. (In Persian)
- Laughlin, Martin (2009), ***Basics of Public Law***, Translated by Mohammad Rasakh, Tehran: Ney. (In Persian)
- Moghim, Shervin (2018), "A reflection on Mohammad Ali Foroughi's treatise on constitutional rights from the perspective of the discussion on the application of political science in Iran", ***Journal of Political Science***, Vol. 14, No. 3, September, Pp. 159-198. (In Persian)
- McDonnell, Dayan (2008), ***An Introduction to Discourse Theory***, Translated by Hossein Ali Nozari, Tehran: Farhang Gideman. (In Persian)
- Mansour al-Sultaneh, Mirza Mostafa Khan (1909), ***Fundamental Rights or Principles of Constitutionalism***, Tehran: Photocopy of the Library of the Islamic Council. (In Persian)
- Montesquieu (1970), ***The Spirit of Law***, Translated by Ali Akbar Mehtadi, Tehran: Amirkabir Publications. (In Persian)
- Mahdizadeh, Mohammad Reza (2013), "History of Modern Institutions or Explanation of the Modern World", ***Book of the Month***. No. 89. (In Persian)
- Nazim-al-Islam Kermani, Mohammad Ali (1982), ***History of the Awakening of Iranians***, Tehran: Aghaz. (In Persian)
- Najafzadeh, Reza (2017), ***The Metaphysics of Power, An Introduction to Spinoza's Political Philosophy***, Tehran: Qaqnos. (In Persian)
- Hobbs, Thomas (2013), ***Leviathan***, translated by Hossein Bashirieh, Tehran:

Ney. (In Persian)

Jaspers, Karl (1996), **Spinoza**, translated by Mohammad Hasan Lotfi, Tehran: New Design. (In Persian)

Agu, Sunny Nzie (2024). "Separation of Powers in Baron de Montesquieu: Philosophical Appraisal", **Indonesian Journal of Interdisciplinary Research in Science and Technology**, 2(1): January.

Barnard (1984). "Patriotism and Citizenship in Rousseau: A dual theory of public willing", **The Review of Politics**.

Curtis H. (2024). **The political theory of Thomas Hobbes**, essay.biz.com.

Dean, M. (1999). **Governmentality: Power and Rule in Modern Society**. London: Sage Publication.

Death, Carl. (2011). Africa, governmentality, and the international: Reflections on agency and the climate change negotiations. **Paper prepared for the BISA-Africa and International Studies ESRC seminar series #4 'African agency: Implications for International Relations theory'**, Department of International Politics, City University, 14 September.

Foucault, Michel (2007). **Security, Territory, and Population: Lectures at the College de France, 1977-78**. New York: Palgrave Macmillan.

Foucault, M. (2016). **About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Lectures at Dartmouth College, 1980**, ed. H.-P. Fruchaud and D. Lorenzini, trans. G. Burchell, Chicago: University of Chicago Press.

Lorenzini, Daniele. (2023). **Handbook on Governmentality, Edward Elgar Publishing, Inc.** Massachusetts, USA.

Locke, J. (1988), **Two Treatises of Government [1680]**, P. Lastetta. Cambridge University Press.

Tremblay, Luc B. (2015). "An egalitarian defense of proportionality-based balancing", **Oxford University Press and New York University School of Law**, Vol. 12 No. 4.

Tughhemba, Terfa Nicholas. (2023). "The Civil State in John Locke's Political Philosophy and Its relevance to Democratic practice In Nigeria", **Akwa Ibom State University Journal of Arts**, Vol. 4 No. 1.

Valverde, Mariana. (2017). **Michel Foucault**, New York: Routledge.

Waldron, Jeremy. (2020). "Separation of powers in thought and practice?". **Boston College Law Review**, 433, Vol. 54.

خرد سیاسی دولت مدرن و تکنیک‌های قدرت در درس‌های مدرسه علوم سیاسی و تأثیر آن بر فرایند مشروطیت

جمال مختاری^۱، روح‌الله اسلامی^۲، وحید سینایی^۳، مهدی نجف‌زاده^۴

۱. دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۴. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult7?ItemID=9172945104/2%>

20.1001.1.1735790.1403.20.1.7.4

چکیده

گذار از «فرمان» به «قانون» و از «حکمرانی» به «حکومت‌مندی» یکی از مهم‌ترین سرفصل‌های تاریخ اندیشه سیاسی در ایران است. بررسی فرایند مشروطیت در ایران در چارچوب مفهوم حکومت‌مندی، افق تازه‌ای از تحلیل ظهور مفاهیم مدرن اندیشه سیاسی را پیش روی ما قرار می‌دهد. مدرسه علوم سیاسی، یکی از مهم‌ترین نهادهایی است که در پیدایش فکر مشروطیت نقش بنیادینی داشت. درس‌های مدرسه علوم سیاسی، شرح و بسط مفاهیم مدرنی است که پیش و پس از مشروطه در راستای تکوین دولت مدرن در ایران بیان شده است. این پژوهش، مبانی دولت مدرن و تکنیک‌های قدرت را در درس‌های محمدعلی فروغی، میرزا حسن خان پیرنیا، میرزا مصطفی خان منصورالسلطنه، و گوستاو دمرنی به روش توصیفی-تحلیلی بررسی کرده است. براین اساس، پرسش اصلی پژوهش این است که «خرد سیاسی دولت مدرن و تکنیک‌های قدرت در درس‌های مدرسه علوم سیاسی چیست و چه تأثیری بر فرایند مشروطیت داشته است؟» برپایه یافته‌های پژوهش، محور اصلی خرد سیاسی دولت مدرن در درس‌های مدرسه علوم سیاسی را مفاهیم مدرنی مانند «علم حقوق»، «قانون»، و «آزادی» تشکیل می‌دهد. همچنین، دولت در این درس‌ها مبتنی بر مفهوم مدرن «ملت-دولت» است که سبب شکل‌گیری فکر تأسیس «دولت مشروطه متمرکز اداری» از طریق تکنیک‌های «انضباط اداری»، «انضباط مالی»، و تکنیک‌های «سیاسی و اجتماعی» شد. این مفاهیم مدرن، بعدها در فرایند تحولات مشروطه و در قانون اساسی مشروطه و متمم آن، به همان شکل تکرار شد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۳۰

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

مدرسه علوم سیاسی، حکومت‌مندی، فروغی، پیرنیا، منصورالسلطنه، دمرنی

– نویسنده مسئول:

جمال مختاری

پست الکترونیک: jamal.mokhtari@mail.um.ac.ir

مقدمه

مدرسه علوم سیاسی، به عنوان نماد آموزش عالی در ایران، تا پیش از بنیان‌گذاری دانشگاه، نقش مهمی در تدوین مفاهیم مدرن داشت که بسیاری از این مفاهیم در جریان انقلاب مشروطه و پس از آن در تکوین دولت مدرن در ایران، نقش بینادینی داشتند. اهمیت مدرسه علوم سیاسی به این سبب بود که با پیوند میان دانش و سیاست، ایرانیان را با مبانی دولت مدرن و فنون حکومت‌مندی آشنا کرد. ناظم الاسلام کرمانی، درباره تأثیر مدرسه علوم سیاسی می‌گوید: «تأثیر مدرسه مبارکه سیاسی و جمع شدن فضلا و علمای آزادی خواه در پویش تکوین انقلاب مشروطیت به خوبی نمودار شد» (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۶۱، ۴۴۷-۴۴۶). این پژوهش، خرد سیاسی دولت مدرن و تکنیک‌های انضباط بخش را در درس‌های «حقوق بین الملل» میرزا حسن خان پیرنیا مشیرالملک (مشیرالدوله)، «اصول علم ثروت ملل» و «حقوق اساسی، یعنی آداب مشروطیت دول» محمدعلی فروغی، «حقوق اداری» گوستاو دمرنی، «حقوق اساسی یا اصول مشروطیت» میرزا مصطفی خان منصورالسلطنه (که از استادان نامدار و ماندگار مدرسه علوم سیاسی به‌شمار می‌آیند)، به روش توصیفی-تحلیلی بررسی کرده است.

در این راستا، پرسش اصلی پژوهش این است که «خرد سیاسی دولت مدرن و تکنیک‌های قدرت در درس‌های مدرسه علوم سیاسی چیست و چه تأثیری بر فرایند مشروطیت داشته است؟» ضرورت طرح این پرسش به این سبب است که مشروطیت در ایران، به لحاظ اندیشه سیاسی، دارای پیش‌زمینه فکری است و مفاهیم مدرن مطرح شده در روند تحولات مشروطه که سرانجام در قانون اساسی مشروطه و متمم آن تجلی پیدا کرد به گونه‌ای اتفاقی و ناگهانی ظهور نکردند و درس‌های مدرسه علوم سیاسی، از جمله کوشش‌های فکری در این راستا به‌شمار می‌آیند که در کنار تلاش‌های فکری روشنفکرانی مانند ملک‌خان، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، آخوندزاده، سفرنامه‌ها، و رساله‌های عهد ناصری از اهمیت بسیار زیادی برخوردارند. منظور از «فرایند مشروطیت» این است که مشروطیت در ایران دربرگیرنده مجموعه‌ای از فعالیت‌ها، رخدادهای، و کوشش‌های فکری، سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی است که بر انقلاب مشروطه تأثیرگذار بودند و در امتداد هم و به گونه‌ای وابسته به یکدیگر، سرانجام، منجر به انقلاب مشروطه در ایران شدند. درس‌های مدرسه علوم سیاسی، بخش مهمی از کوشش‌های فکری در فرایند مشروطه است که مفاهیم دولت مدرن را در ایران طرح کردند. اهمیت بررسی درس‌های مدرسه

علوم سیاسی به این سبب است که با توجه به اینکه این مدرسه، عالی‌ترین نهاد آموزش عالی در ایران تا آن زمان بود، در این درس‌ها، مبانی دولت مدرن به گونه‌ای متکامل‌تر و با جزئیات بیشتری بیان شده است. برپایه فرضیه پژوهش حاضر، مبانی دولت در درس‌های مدرسه علوم سیاسی، برگرفته از مفاهیم مدرن «قانون»، «آزادی»، «علم حقوق»، و «ملت-دولت» است. با شکل‌گیری «دولت مشروطه متمرکز اداری»، منافع متقابل ملت و دولت از طریق تکنیک‌های انضباط اداری (تمرکزگرایی اداری، شایسته‌سالاری، استخدام)، تکنیک‌های انضباط اقتصادی (بودجه‌نویسی و مالیات‌گیری)، تکنیک‌های سیاسی و اجتماعی (تفکیک قوا، انتخابات، آزادی اندیشه، مذهب، مطبوعات، اجتماعات، و مساوات در حقوق) تأمین می‌شود. همه این مفاهیم مدرن و تکنیک‌های قدرت در قانون اساسی مشروطیت و متمم آن تجلی پیدا کردند.

۱. پیشینه پژوهش

از جمله پژوهش‌هایی که تاکنون درباره مدرسه علوم سیاسی انجام شده است می‌توان به این مقاله‌ها اشاره کرد:

کلهر و شاه‌آبادی (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «میرزا مهدی‌خان ممتحن‌الدوله و مدرسه علوم سیاسی» تاریخچه تأسیس مدرسه علوم سیاسی را مطالعه کرده‌اند.

اخوی و مرادی خلج (۱۴۰۰) در مقاله خود با عنوان «تأملی بر کتاب‌های تألیفی و ترجمه‌ای محمدعلی فروغی در درس تاریخ در مدرسه علوم سیاسی؛ مطالعه موردی کتاب دوره ابتدایی از تاریخ عالم (تاریخ ایران)»، محتوای کتاب تاریخ ایران را واکاوی کرده‌اند.

حسینی فر (۱۴۰۲) در پژوهش خود با عنوان «تکاپوی ایرانیان برای پایه‌گذاری نهاد علم سیاست (رشته علوم سیاسی از زمان تأسیس تا به امروز)»، جایگاه مدرسه علوم سیاسی را در روند شکل‌گیری علم سیاست در ایران بررسی می‌کند.

مقیم (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تأملی در رساله حقوق اساسی محمدعلی فروغی از منظر بحث درباره کاربردی کردن علم سیاست در ایران»، پس از نگاهی اجمالی به شرایط کلی تأسیس «مدرسه علوم سیاسی»، با تأمل در رویکرد نخستین آموزگاران مدرسه علوم سیاسی، به ویژه رساله مهم محمدعلی فروغی به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع درسی در آن مدرسه، نقش فروغی را در استقرار ارزش‌های لیبرال دموکراتیک در ایران بررسی کرده است.

جمالی (۱۳۹۰) در مقاله «بومی‌گرایی در علوم سیاسی؛ کدام جهت‌گیری؟» پس از

اشاره کوتاهی به تأسیس رشته علوم سیاسی در مدرسه علوم سیاسی و برخی عناوین درس‌های آن، روند بومی شدن درس‌های رشته علوم سیاسی در ایران را بررسی می‌کند.

سلیمی و حداد (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «آینده پژوهی وضعیت علوم سیاسی در ایران براساس الگوی تحلیل روند (STEEP(V) ضمن اشاره به تأسیس رشته علوم سیاسی در مدرسه علوم سیاسی، آینده پژوهی این رشته را بررسی، و رخدادهای، پیامدها، تهدیدها، و فرصت‌های آن را در قالب الگوی تحلیل روند (STEEP(V مطالعه کرده‌اند.

مهدی‌زاده (۱۳۸۳) نیز در معرفی و نقد کتاب «تاریخ نهادهای مدرن یا تبیین جهان مدرن» به معرفی و نقد این کتاب می‌پردازد که مدرسه علوم سیاسی را به عنوان نقطه آغازین برای بررسی مدرنیته در ایران انتخاب کرده است.

عاقلی (۱۳۷۷) در مقاله «مدرسه علوم سیاسی، مدرسه عالی حقوق، و دانشکده حقوق و علوم سیاسی»، تاریخ تأسیس و تکوین مدرسه علوم سیاسی به مدرسه عالی حقوق و سرانجام، تأسیس دانشکده حقوق و علوم سیاسی را بیان کرده است.

خسروی‌زاده، پورمحمدی املشی، و فلاح توتکار (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «منابع آگاهی دیپلماتیک در ایران دوره قاجار»، تأسیس مدرسه علوم سیاسی را منشأ آگاهی‌های دیپلماتیک دانسته‌اند و روند تحول منابع آگاهی دیپلماتیک در ایران، از کسب آگاهی شفاهی به سوی آگاهی مبتنی بر آموزش، را بررسی کرده‌اند.

امین (۱۳۷۸) در مقاله‌ای با عنوان «یکصدمین سالگشت تأسیس مدرسه علوم سیاسی در ایران» اسناد تأسیس مدرسه علوم سیاسی، مدیران، و استادان و درس‌های تدریس شده توسط آنان را بررسی کرده است.

وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش‌های یادشده، این است که پژوهش حاضر، «خرد سیاسی»، «مبانی دولت مدرن»، و «تکنیک‌های قدرت» در درس‌های مدرسه علوم سیاسی و تأثیر آن بر فرایند مشروطیت در ایران را بررسی می‌کند.

۲. چارچوب نظری پژوهش

مفهوم «حکومت‌مندی» یا «تبارشناسی دولت مدرن» دربردارنده مطالعه تکنیک‌ها، فرایندها، و رویکردهایی است که دولت‌ها در چارچوب آن، همه ابعاد زیست شهروندان را کنترل می‌کنند و هدف اصلی آن، نظم‌دهی به جمعیت با استفاده از ابزارهای کنترلی و نهادهای انضباط‌آفرین

است. طرح این مفهوم از سوی فوکو را می‌توان گشایش حوزه‌ی جدیدی دانست که در آن هر سه مقوله‌ی دولت، قدرت، و سوژه به هم می‌پیوندند (فوکو، ۲۰۰۷، ۱۶۲). حکومت‌مندی، شیوه‌ی عملی فکر کردن درباره‌ی سامان‌دهی و نظم‌بخشی به زندگی بشر، به لحاظ توجه به امر عمومی، است (دین^۱، ۱۹۹۹، ۵۰-۴۰) که به ذهنیت‌های حکومت و وجه فنی اندیشه‌ها و نهادها و کردارهای مرتبط با آن توجه دارد. مؤلفه‌های حکومت‌مندی عبارتند از: «خرد سیاسی مدرن» و «فنون و تکنیک‌های حکمرانی». فنون حکمرانی توسط عقلانیت حکومت طراحی می‌شوند. به نظر فوکو، تکنیک‌های قدرت به منزله‌ی ستون فقرات قدرت حاکم است (والورده^۲، ۲۰۱۷، ۲۵-۲۳). در حکومت‌مندی شکل‌های سوپراکتیویته برپایه‌ی عقلانیت و تکنیک‌های حکومت ایجاد می‌شود و حکومت‌مندی علاقه‌مند به بررسی این موضوع است که چگونه هم سوژه و هم ابژه حکومت، کنشگران آزاد خودحکومت‌گر هستند (دث^۳، ۲۰۱۱، ۲۵).

۱-۲. خرد سیاسی مدرن

خرد سیاسی یا عقل حکومت، چیستی نظام سیاسی، ماهیت، غایت، و مبانی تأسیس آن را بررسی می‌کند که متأثر از عوامل گوناگون (انسان‌شناسی، الهیاتی، تاریخی-جغرافیایی، و...) است. خرد سیاسی -بنا به آنچه کانت در فلسفه‌ی سیاسی خود می‌گوید- متوجه بهروزی و بهزیستی در جهان است و از مدینه‌ی فاضله‌ی ایدئولوژی‌ها فاصله دارد. به طور کلی، حکومت‌مندی به دلیل شکاکیت برخاسته از عصر متافیزیک، عقل حکومت و خرد سیاسی خود را بر مبنای تجربه‌گرایی، واقع‌گرایی، و فردگرایی قرار داده است. هابز، نخستین کسی بود که در میان فیلسوفان بزرگ مدرن تلاش کرد که آموزه‌های سیاسی را در ارتباط نزدیک با یک نظام فکری مدرن قرار دهد (کورتیس^۴، ۲۰۲۴). بر این اساس، نقطه‌ی عزیمت هابز در تحلیل حکومت، مبتنی بر نگاه واقع‌گرایانه و تجربه‌گرایانه و بر مبنای قرارداد است که غایت آن، صلح و آرامش و امنیت است (هابز، ۱۳۹۶، ۱۹۳). جان لاک نیز همانند هابز، عقل حکومت خود را بر مبنای فردگرایی و تجربه‌گرایی قرار می‌دهد و برای مردم نقش سیاسی پیوسته‌ای قائل است (لاک، ۱۹۸۸، ۲۴۰). مونتسکیو، افزون‌بر واقع‌گرایی و تجربه‌گرایی، نوعی رویکرد

1. Dean
2. Valverde
3. Death
4. Curtis H.

تاریخی-جغرافیایی (اقلیم) را نیز به عقل حکومت خود می‌افزاید. برپایه دیدگاه مونتسکیو، نه تنها قوانین اساسی کشورها بسته به آب‌وهوا و آداب‌ورسوم فرق می‌کند، بلکه نوع نظام و نهادهای سیاسی نیز در جوامع گوناگون به همان نسبت متفاوت است. تمایلات مردمی در مناطق مختلف متفاوت است و از اینجا است که تغییرات در اطاعت پیدا می‌شود و کشورهای جمهوری، مشروطه، و استبدادی به‌وجود می‌آید (مونتسکیو، ۱۳۴۹، ۱۲۴). خرد سیاسی مدرن به ابزارهای علمی، تجربی، و آماری متکی است (لورنزینی، ۲۰۲۳، ۲۵) و هیچ چیزی را به‌عنوان امری قطعی، مقدس، بدیهی، یا ثابت نمی‌پذیرد (فوکو، ۲۰۱۶، ۱۲۷).

۲-۲. تکنیک‌های قدرت و فنون حکمرانی مدرن

دولت مدرن قانونمند، تنها با نهادسازی، دیوان‌سالاری، و ایجاد نظام حقوقی شکل نمی‌گیرد، بلکه با تکنیک‌هایی مانند «تفکیک قوا»، «آزادی بیان و اجتماعات»، «انتخابات»، «دموکراسی»، «نظام نمایندگی»، و تعهد به قانونمندی به‌وجود می‌آید. در نظریه دولت قانونمند، گذار از «شخص» به «نهاد» انجام می‌شود و به‌جای صحبت از اینکه چه کسی باید حکومت کند، از نحوه حکمرانی و سازوکارهای اعمال قدرت سیاسی سخن به‌میان می‌آید (یاسپرس، ۱۳۷۵، ۱۱۳). بر همین اساس، دولت قانونمند به تکنیک‌های قدرتی نیاز دارد که دربرگیرنده ارزش‌های بنیادین فردی است. تکنیک‌های قدرت در پی حذف تعارضات و برقراری یک نظام ارزشی خاص نیستند، بلکه به‌دنبال مدیریت و نظام‌مند کردن آن هستند و نظم حقوقی آن نیز بازتاب‌دهنده چندگانگی ارزشی موجود در جامعه است (ترمبلی، ۲۰۱۵، ۸۹۰). تکنیک‌های قدرت نشان‌دهنده این واقعیت مدرن هستند که حکومت‌ها افزون‌بر برقراری نظم و امنیت، باید حق‌ها و آزادی‌های بنیادین افراد را نیز فراهم کنند. تکنیک‌های مدرن قدرت به‌جای سلب اراده آزاد فرد، او را به درگیر شدن در فرایندهای سوبژکتیو تحریک می‌کنند (لورنزینی، ۲۰۲۳، ۳۰).

هابز از تکنیک‌های قدرت با عنوان کارگزاران عمومی قدرت حاکمه نام می‌برد: «برخی از این کارگزاران، مسئولیت حوزه خاصی در داخل یا خارج از کشور به‌عهده دارند؛ مانند متصدیان امور اقتصادی مربوط به خزانه‌داری دولت که وظیفه گردآوری، دریافت، پرداخت، و

1. Lorenzini

2. Tremblay

حسابداری منابعی مانند خراج، مالیات، اجاره و درآمدهای عمومی را به عهده دارند» (هابز، ۱۳۹۶، ۲۳۹). مهم‌ترین تکنیک سیاسی هابز، «قرارداد اجتماعی» است؛ کسب قدرت حاکمه نهاد مطلقه هابز به دو شیوه انجام می‌شود؛ یکی از طریق غلبه طبیعی (زور و اطاعت) که هابز آن را «دولت اکتسابی» می‌نامد و دیگری، حاصل توافق آدمیان در بین خودشان است که هابز آن را «دولت سیاسی» یا «تأسیسی» نامید (هابز، ۱۳۹۶، ۱۹۳)، که درواقع، همان دولت مدرن است.

هدف تکنیک‌های قدرت موردنظر لاک، تثبیت تن‌واره سیاسی است و با «نیروی قانون» است که تن‌واره سیاسی تثبیت می‌شود. هیچ‌کس حق ندارد از نیروی قانون بگریزد (لاک، ۱۹۸۸، ۱۱۲). «قلمرو حکومت»، یکی دیگر از تکنیک‌هایی است که به نظر لاک، فرد را موظف به اطاعت از حکومت می‌کند (لاک، ۱۹۸۸، ۱۶۰). لاک برای حل مناقشات جامعه مدنی خود، موضوع «داوران بی‌طرف» را مطرح می‌کند: «مناقشات و اختلافات مردم باید توسط داوران بی‌طرف و صادق و براساس قوانین مصوب مردم حل و فصل شود» (لاک، ۱۹۸۸، ۱۶۹). به نظر لاک، جامعه مدنی یک جامعه سیاسی است، اما نوع خاصی از جامعه سیاسی که در آن قدرت دولت محدود شده است (توگهمبا^۱، ۲۰۲۳، ۳). تکنیک مونتسکیو برای جلوگیری از حکومت استبدادی به وسیله تمرکز قوا، تفکیک قوا، و توزیع آن در سه عرصه قانون‌گذاری، اجرایی، و قضایی است (مونتسکیو، ۱۳۴۹، ۲۹۷). مونتسکیو، آزادی مردم را به تفکیک قوا ربط می‌دهد و بر این نظر است که هنگامی که همه قوا در یک شخص یا نهاد جمع شود، آزادی وجود ندارد (آگو^۲، ۲۰۲۴، ۳۸). تفکیک قوا یک تکنیک سیاسی برای ارزیابی دولت مدرن است که بین مراکز قدرت تعادل برقرار می‌کند (والدرون^۳، ۲۰۲۰، ۱۹-۱۸). مونتسکیو حکومت‌ها را براساس نوع اقلیم به سه نوع جمهوری، مشروطه، و استبدادی تقسیم و با توجه به طبیعت حکومت‌ها، نهادهای آن را تشریح می‌کند. مونتسکیو، بنیان حکومت جمهوری را «قوانین اساسی» می‌داند که «ملت آن احتیاج دارد یک مجلس شورا یا یک سنا آن‌ها را راهنمایی کند» (مونتسکیو، ۱۳۴۹، ۹۵). «با وجود قانون اساسی و مجریان رابط است که قدرت جریان خواهد یافت» (مونتسکیو، ۱۳۴۹، ۱۰۳).

1. Tughhemba

2. Agu

3. Waldron

جدول شماره (۱). مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده حکومتمدنی

متفکران تأسیس دوران مدرن	خرد سیاسی مدرن	تکنیک‌های قدرت (فنون حکمرانی)
هابز	واقع‌گرا، تجربه‌گرا، فردگرا غایت حکومت: حفظ امنیت	قرارداد اجتماعی، دولت تأسیسی (دولت مدرن)، کارگزاران دولتی برای رسیدگی به امور دولت
لاک	واقع‌گرا، تجربه‌گرا، فردگرا غایت حکومت: حفظ مالکیت	تثبیت تن‌واره سیاسی توسط قانون داشتن قلمرو برای حکومت: شرط اطاعت‌پذیری فرد است داوران بی‌طرف: به‌منظور حل مناقشات
مونتسکیو	واقع‌گرا، تجربه‌گرا، فردگرا، تاریخی-جغرافیایی غایت حکومت: قانون اساسی برخاسته از تمایلات مردم	تفکیک قوا: نقش تعدیل‌کنندگی و توازن دارد هدف تفکیک قوا: آزادی سیاسی

۳. خرد سیاسی درس‌های مدرسه علوم سیاسی؛ خودآیینی و قراردادگرایی

خرد سیاسی درس‌های مدرسه علوم سیاسی، بیانگر عقل خودبنیاد مدرن است. نگرش به مفهوم تجدد با عقل خودبنیاد و کنش خودآیین آغاز شد. عقل خودبنیاد، حقیقت را بر مرجعیت (اتوریته‌ها، اقتدار بیرونی، و عقل کیهانی) و آزادی را بر اطاعت ترجیح می‌دهد. عقل خودبنیاد، مستلزم آزادی و خودمختاری فردی است. انسان با عقل خودبنیاد از تقلید و تبعیت آزاد شد، توانست حقوق خود را بازیابد، و به حقوق دیگران احترام بگذارد. محور اصلی خرد سیاسی در درس‌های مدرسه علوم سیاسی، دربرگیرنده مفاهیم مدرنی مانند «علم حقوق»، «قانون»، و «آزادی» است که در ادامه بررسی شده‌اند.

۱-۳. علم حقوق، مبنای قرارداد اجتماعی و جامعه‌محوری

شکل‌گیری یک حاکمیت حقوقی و توجه به «قانون»، محور اصلی خرد سیاسی درس‌های مدرسه علوم سیاسی را تشکیل می‌داد. آزادی افراد در بستر حاکمیت حقوقی و قانونی شکل می‌گیرد. در این درس‌ها، حقوق به معنای «حقوق طبیعی» در وضع طبیعی نیست، بلکه آنچه در آن‌ها به عنوان «علم حقوق» مطرح می‌شود، مبتنی بر «حقوق موضوعه و عرفی» و «قرارداد اجتماعی» است که موجب پی‌ریزی ساختار متمرکز قدرت و لویاتان مقید می‌شود. حقوق عرفی، موتور تحولات مشروطه است (لاگالین، ۱۳۸۸، ۲۸۹). منصورالسلطنه عدل، افزون‌بر قواعد طبیعی که توسط خدا وضع شده است، به «حقوق موضوعه» اشاره می‌کند که از طرف انسان وضع شده و هدف آن، مشخص کردن حقوق و تکالیف افراد نسبت به یکدیگر است (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۶).

اهمیت علم حقوق در این درس‌ها، «ایزه شدن زندگی» را نشان می‌دهد که از مفاهیم اصلی مدرنیته است. فوکو این سیاست متمرکز بر حیات را — که هدفش نه حذف، بلکه تضمین، حفظ، تقویت، و تکثیر زندگی است — «زیست سیاست» می‌نامد (فوکو، ۱۳۹۱، ۱۶۴). پیرنیا در درس «حقوق بین الملل عمومی» بنیان علم حقوق را در جهت ایجاد «زندگی» می‌داند و می‌گوید: «پایه حقوق بر روی اساس معیشت و جهت ایجاد لوازم و مقتضیات زندگی است، جهت ایجاد حقوق، آسایش، و رفاه زندگی و پایه‌اش بر روی معیشت است» (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۸). وی قانون‌گذاری را در صورتی مفید می‌داند که مبتنی بر توجه به «زندگی»، «معیشت»، و «رضایت» افراد باشد (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۲۱-۹). خرد سیاسی، مبتنی بر «رضایت افراد» از مفاهیم مدرنی است که پیرنیا در درس‌های خود به آن می‌پردازد. پیرنیا به عقلانیتی اشاره می‌کند که زمینه‌ساز اندیشه «قرارداد اجتماعی» و تأسیس حقوق شد. این عقلانیت، همان «عقلانیت خودبنیادی» است که مرجعیت سنتی را پشت سر گذاشته و مرجعیت جدیدی به نام «جامعه» را بنیان گذاشت؛ «انسان، همین‌که وارد اجتماع شد، لازم بود آزادی مطلق خود را محدود کند و همه راضی شدند اختیارات خود را محدود کنند و با هم «قرارداد» معینی بستند و همین امر، باعث شد اساس حقوق تأسیس شود» (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۸). این، قدرت مؤسس بودن ملت را تداعی می‌کند؛ قدرت مؤسس، یک مفهوم سیاسی و نیرویی پویا در پس تحولات نظام حقوق اساسی است (لاگلین، ۱۳۸۸، ۲۴۹-۲۲۳). منصورالسلطنه نیز حقوق اساسی را همان قرارداد اجتماعی می‌داند که به موجب آن، افراد، قسمتی از حقوق خود را به دولت واگذار می‌کنند (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۹۶). فروغی، هدف از تأسیس مدرسه علوم سیاسی را تدریس «حقوق» می‌داند و همانند پیرنیا، خرد سیاسی «جامعه‌محور» دارد و علم حقوق را به معنای دانش «سیاست مدن» می‌داند (فروغی، ۱۳۹۶، ۲۸). برای نخستین بار، کانت بود که «اجتماع» را در کانون فلسفه جدید قرار داد و نسخه بنیادینی از خودآیینی ارائه داد و قانون‌گذار بیرونی را به «خودقانون‌گذاری» تبدیل کرد. دمرنی، «علم حقوق» را مقدمه «حکومت قانون» می‌داند و بر این نظر است که نظام مشروطیت برای تأسیس نهادهای قانونی، نیاز به ترویج علم حقوق داشت؛ علم حقوق، ابزار مهمی برای استقرار مشروطیت بود (دمرنی، ۱۳۹۸، ۵۴).

۲-۳. رخدادهای قانون، گذار از بازنمایی الهی به خودآیینی انسانی

آنچه با عنوان «قانون» در درس‌های مدرسه علوم سیاسی مطرح شده است، گذار از استعلا و بازنمایی (متافیزیک) به ساحت خودآیینی انسانی است. فوکو، با تأثیرپذیری از کانت، مفهوم «کرانمندی انسان» را در تعریف انسان عصر مدرن به کار می‌برد که براساس آن، انسان ناچار است برحسب قوانین زندگی کند؛ یعنی انسان، فعال‌میشاء نیست و نیاز به قوانین دارد. به بیان روشن‌تر، انسان هم‌شناسنده است و هم موضوع شناخت (فوکو، ۱۳۷۸، ۱۳۰). در تعریف پیرنیا از قانون نیز گذار از استعلا (متافیزیک) به ساحت خودآیینی (لوايح دولت و پارلمان) دیده می‌شود. پیرنیا قانون را قاعده اجباری می‌داند که به واسطه مقنن (قوة مخصوص قانون‌گذاری) به ترتیب مخصوصی وضع شده است: «صفات قانون سه چیز است: ۱) باید حاوی قاعده اجباری باشد؛ ۲) باید به واسطه مقننه تأسیس شود؛ یعنی هرکس نمی‌تواند قانون وضع کند؛ ۳) قانون باید به ترتیب مخصوصی ایجاد شود که این ترتیب، در دول مختلف، متفاوت است و از طریق لوايح دولت یا قانون‌گذاری توسط پارلمان انجام می‌شود» (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۱۳). همچنین، پیرنیا یکی از ویژگی‌های قانون را خواست «اکثریت» می‌داند (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۲۱).

همه این دگرگونی‌ها به یک مفهوم مرکزی مربوط می‌شود و آن، «رخداد» است. رخداد در دیدگاه فوکویی، مفهومی است برای گذر از درک خطی از زمان، برای گذر از مفهوم «تاریخ پیشین‌بنیاد»، گذر از برداشت تاریخی‌ای که پیشینی و ذات‌باورانه است. رخداد، سبب می‌شود که گفتمان‌های سنتی نتوانند امور نوپدید را توضیح دهند و در نتیجه، گفتمان‌های تازه‌ای سر برمی‌آورند (پرنروش، ۱۳۹۷، ۲۹). فروغی نیز قانون اساسی را ناشی از خودآیینی انسان در تدوین حقوق اساسی خود و در ارتباط «دولت» (نه خدا) با «انسان» می‌داند که توسط «مجلس» (نه آسمان) وضع می‌شود (فروغی، ۱۳۹۶، ۳۶-۳۲). اشاره به «قانون‌گذاری انسان» به جای «قانون الهی»، به این معناست که ما از دنیای کیهان‌محور و سپس، وضعیت الهی-سیاسی به دنیای «عقل‌محوری» می‌رسیم که در آن انسان، سوژه‌ای خودمختار تعریف شده است و در این وضعیت جدید، فرد و فردیت تجلی می‌یابد، و مفهوم «زندگی»، جای مفاهیم مرگ و گناه را می‌گیرد (جهانگلو، ۱۳۸۳، ۳۴-۳۰). منصورالسلطنه به «قانون مدون» اشاره می‌کند (منصورالسلطنه عدل، ۱۳۲۷، ۱۵). دمرنی نیز قانون‌گذاری را امری «عرفی» می‌داند که توسط پارلمان وضع می‌شود.

۳-۳. آزادی، در چارچوب قانون

آنچه در مورد آزادی در درس‌های مدرسه علوم سیاسی بیان شده است، آزادی به‌عنوان حق طبیعی و در چارچوب قانون است؛ چنان‌که مونتسکیو می‌گوید: «آزادی، یعنی انسان حق داشته باشد هر کاری را که قانون اجازه داده و می‌دهد، بکند و آنچه قانون منع کرده، مجبور به انجام آن نباشد» (مونتسکیو، ۱۳۴۹، ۲۹۴). همچنین، این آزادی به‌معنای آزادی مدنی است که با گذار از «رعیت» به «شهروند» و بر اثر قرارداد اجتماعی به‌دست می‌آید. بدون قانون، هیچ آزادی‌ای وجود نخواهد داشت. تجددخواهان ایرانی، بیش و پیش از هر چیزی از آزادی، خود قانون را مراد می‌کردند (کاتوزیان، ۱۳۹۸، ۱۲۶). فروغی نیز آزادی را دارای قیدهایی می‌داند که از خودسری و تعدی به حقوق یکدیگر جلوگیری می‌کند؛ «نباید آزادی را با خودسری اشتباه گرفت. آزادی، قیدی دارد و آن، مصلحت افراد دیگر جامعه است. این قیود، توسط قوانین معین می‌شود» (فروغی، ۱۳۸۹، ۹).

منصورالسلطنه نیز در تعریف آزادی می‌گوید، آزادی، یعنی شخص، اختیار انجام هر کاری را داشته باشد؛ مشروط به اینکه به دیگری ضرر نرساند. قانون، آزادی افراد را محدود نمی‌کند، بلکه از خودسری و تعدی افراد به حقوق یکدیگر جلوگیری می‌کند (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۱۰۶-۱۰۵).

دیدگاه فروغی و منصورالسلطنه درباره آزادی مشابه ترکیب «حاکمیت» و «آزادی» از دیدگاه اسپینوزا است و آزادی را به‌شرطی امکان‌پذیر می‌داند که تابع قاعده‌ای باشد که موجب اعمال خودسرانه نشود. اسپینوزا این ترکیب را سودمند می‌داند؛ زیرا، هم سبب پیشرفت جامعه می‌شود و هم ثبات و توانایی حاکم را افزایش می‌دهد (نجف‌زاده، ۱۳۹۷، ۲۶۱-۲۳۲). لاک و اسپینوزا، هدف قرارداد اجتماعی را «آزادی» می‌دانند (اوزر، ۱۳۸۶، ۱۴۶). فروغی همچنین، مفهومی از آزادی را طرح می‌کند که در پی کرامت انسانی است. چنان‌که روسو، ترک آزادی را مساوی با ترک انسانیت دانسته است؛ «انکار و نفی آزادی، همانا انکار و نفی انسان بودن است» (روسو، ۱۳۴۱، ۱۷۰). فروغی رسیدن به آزادی برای مردم را نیازمند داشتن بعضی اختیارات می‌داند؛ اختیار نفس، اختیار مال، اختیار منزل، اختیار کار و پیشه، اختیار طبع و اظهار افکار، اختیار اجتماع و تشکیل انجمن، اختیار تعلیم و تربیت، اختیار عرض (فروغی، ۱۳۹۶، ۱۴۰-۱۲۵). این برداشت فروغی از آزادی، برگرفته از مفهوم «حق» است؛ چنان‌که جان لاک برای تعریف آزادی از «حق» به‌عنوان ایجادکننده آزادی شروع می‌کند. لاک اعلام

می‌کند که هر انسانی با حقوق طبیعی‌ای زاده می‌شود که نمی‌توان از او سلب کرد. کانت نیز آزادی را حق ذاتی انسان می‌دانست که نه دادنی است و نه گرفتگی؛ بلکه از لحظه تولد با اوست و همه حقوق اساسی دیگر انسان، در این معنا، ریشه در آزادی او دارند. دمرنی نیز آزادی را از جمله حقوق طبیعی افراد می‌داند. حقوق شخصی افراد دو نوع است: (۱) مساوات مدنی؛ (۲) آزادی شخصی. آزادی شخصی نیز بر دو نوع است: (۱) آزادی مادی (اختیار مال، اختیار مسکن، اختیار پیشه، و تجارت و صنعت)؛ (۲) آزادی معنوی (آزادی بیان، مطبوعات، تجمعات). دمرنی بر این نظر است که اجرای آزادی‌های شخصی افراد تا جایی است که در نظم عمومی اختلال ایجاد نکند (دمرنی، ۱۳۹۸، ۱۲۰-۸۳). پیرنیا نیز به آزادی در چارچوب قانون و نظم اجتماعی معتقد است؛ انسان تا پیش از این آزاد بود، اما همین‌که وارد اجتماع شد، لازم بود آزادی مطلق خود را محدود کند و همه راضی شدند اختیارات خود را محدود کنند (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۸).

جدول شماره (۲). خرد سیاسی مدرن در درس‌های مدرسه علوم سیاسی

درس‌های استادان مدرسه علوم سیاسی	علم حقوق/عقلانیت حقوقی	آزادی	قانون
فروغی	- اهمیت یافتن و ابژه شدن زندگی (زیست سیاست/ حقوق موضوعه و عرفی)؛ - عقلانیت حقوقی، زمینه‌ساز قرارداد اجتماعی است؛ - هدف از تأسیس مدرسه علوم سیاسی، تدریس علم حقوق است؛ - عقلانیت حقوقی، همان سیاست مُثَن است؛ - علم حقوق، موجب اهمیت یافتن «جامعه» شد.	- آزادی، دارای قیودی است؛ - آزادی را نباید با خودسری اشتباه گرفت؛ - آزادی باید همراه با کرامت انسانی باشد؛ - آزادی، برگرفته از مفهوم حق (حق زندگی، مالکیت، اظهارنظر، و...).	- قانون اساسی، ناشی از خودآیینی انسان است؛ - قانون، توسط پارلمان وضع می‌شود.
پیرنیا	- اهمیت یافتن و ابژه شدن زندگی (زیست سیاست/ حقوق موضوعه و عرفی)؛ - عقلانیت حقوقی، زمینه‌ساز قرارداد اجتماعی است - عقلانیت حقوقی، مرجعیت سنتی را کنار گذاشت و مرجعیت جدیدی به نام «جامعه» ایجاد کرد.	- آزادی در چارچوب قانون و نظم اجتماعی؛ - انسان، وقتی وارد اجتماع شد، راضی شد تا آزادی مطلق خود را محدود کند.	- گذار از متافیزیک به خودآیینی و خودقانون‌گذاری انسان؛ - قانون‌گذاری باید توسط قوه مخصوص قانون‌گذاری (پارلمان) انجام شود؛ - قانون باید براساس خواست اکثریت باشد.
دمرنی	- علم حقوق، مقدمه حکومت قانون است؛ - مشروطیت برای تأسیس و استقرار نهادهای مدرن نیاز به علم حقوق دارد.	- آزادی از حقوق طبیعی افراد است؛ - آزادی باید در چارچوب قانون باشد و در نظم عمومی اختلال ایجاد نکند.	- قانون‌گذاری، امری عرفی است؛ - قانون باید توسط مجلس وضع شود.
منصورالسلطنه عدل	- حقوق موضوعه که توسط انسان و برای تنظیم روابط با یکدیگر وضع شده است؛ - حقوق اساسی، همان قرارداد اجتماعی است که موجب تأسیس دولت مدرن می‌شود.	- آزادی، دارای قیدهایی است؛ - آزادی، مشروط به این است که به دیگران ضرر نرساند.	- قانون اساسی باید مدون باشد؛ - قانون‌گذاری، عرفی است.

۴. مبانی دولت مدرن و حکومت‌مندی اداری-انضباطی در درس‌های مدرسه علوم سیاسی
دولت در درس‌های مدرسه علوم سیاسی در پیوند با مفهوم مدرن «ملت-دولت» است. ملت از مفاهیم مدرن مهمی است که خرد سیاسی جدید در ایران آن را با گذار از رعیت به شهروند و بر مبنای قرارداد اجتماعی پایه‌گذاری کرد. مقصود از «ملت» در درس‌های مدرسه علوم سیاسی، ملت به معنای «رمانتیکسم» نیست، بلکه ملت به معنای «سیاسی» و دارای قدرت اعمال حق حاکمیت در یک پیکره سیاسی است.

۱-۴. ملت-دولت در درس‌های محمدعلی فروغی (دولت حداقلی پارلمانی)

فروغی، «ملت» و «دولت» را دو مفهوم درهم‌تنیده و دولت را تجلی خواست ملت می‌داند؛ «دولت نیست، مگر ملت در صورتی که آن را وجودی صاحب حکم تصور کنیم و حقوق و تکالیف و مشاغل و قوای ملت را حقوق و تکالیف و مشاغل و قوای دولت می‌نامند. کلمه ملت و کلمه دولت، دو کیفیت از یک چیز یا دو حیث از یک جماعت را می‌نمایاند. نماینده دولت، حکومت یا سلطنت است که شاه یا رئیس‌جمهور و وزرا و مجالس شورا باشند و به عنوان دولت، قوای ملت را مجری می‌دارند» (فروغی، ۱۳۷۷، ۳۹۶).

دیدگاه فروغی درباره ملت و وابستگی آن به یک «واحد سیاسی مستقل» که دولت نامیده می‌شود، مشابه دیدگاهی است که لاک مطرح می‌کند و وجود حکومت را حتمی و گریزناپذیر می‌داند و حقوق حکومت را ناشی از مردم می‌پندارد؛ به این معنا که حکومت برای خیر ملت به وجود آمده است (پازگار، ۱۳۵۹، ۶۵۵). فروغی، ملت را افزون‌بر «تکالیف» دارای «حقوق» می‌داند که نشان‌دهنده گذار از «رعیت» به «شهروند» در چارچوب مفهوم «منافع عمومی» است (فروغی، ۱۳۷۷، ۳۹۵). این مفهوم ملت، برگرفته از انقلاب فرانسه است که در آن ملت، تنها صاحب مشروع قدرت سیاسی است که پس از پیدایش مفهوم شهروندی، پدیدار شد. در مفهوم فرانسوی ملت، آگاهی فردی و حقوق شهروندی، ملاک تعریف ملت است (بارنارد^۱، ۱۹۸۴، ۲۶). فروغی، «سیر طبیعی دولت» را که دولت مداخله‌گر در همه امور است، رد می‌کند و در پی محدودسازی دخالت آن است (فروغی، ۱۳۷۷، ۳۹۸). وی با قائل بودن به «دولت حداقلی»

1. Barnard

در حقیقت، مهم‌ترین اصل لیبرالیسم را در درس‌های مدرسه علوم سیاسی درباره دولت، به بحث می‌گذارد. در درس‌های فروغی، دولت، وظیفه حفظ امنیت، روابط خارجی، حمایت از شهروندان، نگهداری از سرمایه‌های طبیعی و ملی و تأسیسات، و تعلیم و تربیت مردم را به عهده دارد، اما در امور ثروتی، فرد بر دولت مقدم است (فروغی، ۱۳۷۷، ۳۹۹-۳۹۸). فروغی، «قانون» را «اساس» دولت و «ملت» را «مؤسس اساس دولت» می‌داند بر این نظر است که «هر ملتی که این حق را داشته باشد، می‌گویند دارای «سلطنت ملی» است. ملت، رأساً نمی‌تواند تأسیس اساس کند و مجبور است برای این عمل، از جانب خود، «وکیل» تعیین نماید و این از طریق «انتخابات» است» (فروغی، ۱۳۹۶، ۳۵-۳۳). فروغی در تعریف خود از دولت به مبانی دولت مدرن (قلمرو، جمعیت، قانون) اشاره می‌کند: «دولت، جماعتی از مردم است که در یک خاک، ساکن و مطیع یک قانون باشند» (فروغی، ۱۳۹۶، ۴۰).

او همچنین، نظریه سنتی سلطنت را به چالش می‌کشد و دولت مشروطه مقید به قانون را دولت «با اساس» می‌داند که جماعتی بر آن نظارت می‌کنند و وزرا در برابر پارلمان پاسخگو هستند، نه در برابر شاه (فروغی، ۱۳۹۶، ۴۳-۴۱). وی طرح جدید خود را با عنوان «سلطنت ملی-دولت پارلمانی» که بنیان مشروطیت است - ارائه می‌دهد: «بنیان مشروطیت بر دو اصل است: ۱) سلطنت ملی؛ ۲) انفصال اختیارات دولت. سلطنت از تأسیسات خود انسان است و امر مقدس و آسمانی نیست» (فروغی، ۱۳۹۶، ۴۵-۴۴). سلطنت ملی به معنای تجلی اراده ملت و «حاکمیت ملت» است. حاکمیت ملت، حاکمیتی قراردادی است.

۴-۲. ملت-دولت در درس‌های میرزا حسن خان پیرنیا (دولت مکانیکی)

پیرنیا نیز تشکیل نهاد دولت در ایران را فرایندی می‌داند که در قالب مفهوم «ملت-دولت» از تشکیل نهاد خانواده، که وضع طبیعی پیش از تشکیل دولت است، شروع و پس از آن در قبیله و طایفه امتداد می‌یابد و پس از شکل‌گیری مفهوم ملت، دولت تشکیل می‌شود (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۱۱-۱۰). پیرنیا «هویت ملی» را شکل گرفته از «هویت جمعی» می‌داند و با یک ملت خواندن ایران، قائل به «مرکزیت‌گرایی» است که تاکنون تقسیم نشده است: «هر دولتی باید فقط از یک ملت تشکیل شده باشد؛ یعنی یک تاریخ، یک زبان، و فرهنگ مشترک داشته باشند (مثل ایران)

و برخی از چند ملیت تشکیل شده‌اند؛ مثل اتریش و عثمانی» (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۵۵). اندیشه «مرکزگرایی»، محور کانونی «انضباط بخشی» است. انضباط، ذاتاً مرکزگراست؛ انضباط متمرکز می‌کند و در کانون قرار می‌دهد (فوکو، ۲۰۰۷، ۱۲۳). پیرنیا با تشبیه دولت به انسان، نگاه مکانیکی هابزی به دولت را تداعی می‌کند؛ هابز با بحث در «باب انسان»، وارد بحث در «باب دولت» و چستی نظام سیاسی می‌شود. دولت، یک انسان مصنوعی است و اگر بخواهیم دولت را بشناسیم، ابتدا باید خود انسان را بشناسیم؛ زیرا، انسان، دولت را از روی خودش خلق کرده است (هابز، ۱۳۹۳، ۷۱). بر همین اساس، پیرنیا نیز دولت را مانند انسان، دارای «شخصیت» می‌داند؛ «چون از نظر حقوق بین‌الملل هر دولتی، دارای شخصیت است، احترام این شخصیت باید همیشه حفظ شود» (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۱۰۲). آنچه پیرنیا به معنای دولت به کار می‌برد نیز دولت به معنای مدرن و واحد سیاسی مشخصی است که دارای سرزمین (قلمرو)، جمعیت، و حکومت است و از سوی دولت‌های دیگر به رسمیت شناخته می‌شود (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۷۳). دولت ملی در تعریف پیرنیا، انحصار سرزمینی دارد و در این سرزمین، «قانون» به عنوان منبع حقوق جایگزین عادت‌های عرفی می‌شود (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۱۲). پیرنیا همچنین، به اصل «استقلال داخلی» دولت‌ها که برگرفته از «کنگره وین» است اشاره می‌کند که نخستین شرط شناسایی دولت‌های جدید است؛ استقلال در روابط بین‌الملل، بیانگر «حاکمیت ملی» دولت‌ها در روابط خارجی است که نقطه مقابل «استعمار» است. استقلال دولت‌ها، رابطه تنگاتنگی با «اصل تعیین سرنوشت» دارد (پیرنیا، ۱۳۸۵، ۸۹).

۳-۴. ملت‌دولت در درس‌های میرزا مصطفی خان منصور السلطنه (دولت پارلمانی)
منصور السلطنه نیز به مفهوم مدرن ملت دولت اشاره دارد و منشأ حقوق دولت را ملت می‌داند. وی مقصود از تشکیل جامعه و دولت را «حفظ حقوق افراد» می‌داند و بر این نظر است که اسلام از ۱۳۰۰ سال پیش، به این حقوق توجه داشته است، اما استبداد سلاطین، قوانین اسلام را از بین برد (منصور السلطنه، ۱۳۲۷، ۹۶-۹۴). منصور السلطنه نیز همچون پیرنیا، زمینه پیدایش «دولت» را در پیدایش «خانواده» جست‌وجو می‌کند و درباره تفاوت بین کلمه «حکومت» و «دولت» می‌گوید: حکومت، ترتیبی است که در آن اقتدارات سلطنتی ملت مجری می‌شود؛ یعنی وقتی می‌گویند مملکت فرانسه، حکومت جمهوری

دارد، یعنی در آن مملکت، اقتدارات سلطنتی به موجب ترتیبات جمهوری مجری می‌شود. همچنین، حکومت، قلمرو یک حاکم است. دولت، کلیه اعضای رئیسه (مسئولان) مملکت هستند که مأمور اجرای اقتدارات سلطنتی می‌باشند؛ بنابراین، دولت، شخص واحدی نیست، بلکه هیئتی است که مأمور اجرای حقوق سلطنتی است. همچنین، دولت یکی از قوای مملکت (قوه اجراییه) است (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۲۴-۱۷). منصورالسلطنه نیز قائل به حکومت پارلمانی و پاسخ‌گویی وزیران به مجلس است: «وزرا باید رأی اعتماد اکثریت پارلمان را بگیرند» (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۹۲-۸۸).

۴-۴. ملت-دولت در درس‌های گوستاو دمرنی (دولت اداری-حقوقی)

دمرنی در درس‌های خود، تأسیس ملت را امری مصنوع نمی‌داند، بلکه آن را دستاورد آثار، نتایج، و شرایط تاریخی می‌داند؛ «که تحت شرایط نژاد، اقلیم، و سوانح تاریخی به تدریج مرتب شده است و از اینجا است که علمای حقوق، ملت را به موجودی ذی‌روح تشبیه کرده‌اند» (دمرنی، ۱۳۹۸، ۸۳). دمرنی همچنین، در درس‌های خود، تأسیس ملت را در قالب مفهوم «کمون» بررسی می‌کند؛ براین اساس، نظریه او را می‌توان «کمون-دولت» نامید؛ «اجتماعات انسان‌ها در قدیم، تنها از نقطه نظر احتیاجات اقتصادی یا خانوادگی بود و فاقد یک هیئت مقتدر سیاسی بود. با افزایش تجربه انسان، کمون تشکیل شد. کمون، یعنی شرکت و اتحاد افراد یک جمعیت برای اداره و دفاع از منافع و رفع حوایج مادی و معنوی مابین افراد یک اجتماع و با اجتماعات مجاور. کمون، قدیمی‌ترین تأسیسات انسان است که افراد برای اداره امور خود ترتیب می‌دادند. از مجاورت و برخورد کمون‌ها که گاه به جنگ و پس از آن به صلح می‌انجامید، مبدأ دولت و مملکت به وجود آمد؛ دولت، یعنی اتحاد کمون‌ها» (دمرنی، ۱۳۹۸، ۸۳). دمرنی در درس «حقوق اداری»، بیشترین تأکید را بر تأسیس «دولت اداری-حقوقی» در ایران دارد و آن را تنها راه انضباط بخشی حکومت در ایران می‌داند.

جدول شماره (۳). مبانی دولت مدرن و حکومت‌مندی اداری-انضباطی در درس‌های مدرسه علوم سیاسی

مبانی دولت مدرن در درس‌های مدرسه علوم سیاسی	فروغی	پیرنیا	منصورالسلطنه عدل	دمرنی
۱. دولت مدرن بر مبنای مفهوم ملت-دولت	- ملت و دولت، دو مفهوم درهم‌تنیده‌اند؛ - دولت، تجلی خواست ملت است؛ - ملت، علاوه بر تکالیف، دارای حقوق نیز می‌باشد (گذار از رعیت به شهروند)؛ - دولت حداقلی؛ - قانون، اساس دولت است. - ملت، مؤسس قانون است؛ - دولت مشروطه مقید به قانون، دولت با اساس است؛ - دولت مدرن (قلمرو، جمعیت، قانون) دارد؛ - نظریه او: سلطنت ملی-دولت پارلمانی؛ - سلطنت ملی و دولت مشروطه، تجلی حاکمیت ملت است.	- درهم‌تنیده بودن مفهوم ملت و دولت؛ - پس از شکل‌گیری ملت، دولت تشکیل می‌شود؛ - ملت ایران، یک مفهوم یکپارچه است و قائل به مرکزگرایی است؛ - دولت مانند انسان، دارای شخصیت است؛ - دولت مدرن، قلمرو، جمعیت، و حکومت دارد؛ - دولت ملی، انحصار سرزمینی دارد و دارای قانون است؛ - اصل استقلال داخلی و بین‌المللی دولت‌ها؛ - نظریه او: دولت مکانیکی، دولت مصنوع است و انسان آن را خلق کرده است	- منشأ حقوق دولت، ملت است؛ - هدف از تشکیل دولت، حفظ حقوق ملت است؛ - دولت، یک شخص واحد نیست؛ - دولت، قوه‌ای از قوای حکومت است؛ - تفکیک بین حکومت و دولت؛ - نظریه او: دولت پارلمانی	- ملت دارای روح است؛ - ملت، مصنوع نیست؛ - دولت، مصنوع است؛ - ابتدا کمون تشکیل شد؛ - دولت، یعنی اتحاد کمون‌ها؛ - نظریه او: دولت اداری-حقوقی
۲. دولت مدرن بر مبنای یک واحد سیاسی مستقل که قلمرو، جمعیت، و قانون دارد				

۵. تکنیک‌های انضباطی درس‌های مدرسه علوم سیاسی

هرچند دیوان‌سالاری در ایران، پیشینه کهنی دارد، اما درس‌های مدرسه علوم سیاسی، بیانگر ترویج «دولت اداری-انضباطی» در ایران است. فرایند توسعه سیاسی در ایران، بدون تشکیلات اداری-انضباطی جدید که از هرج و مرج جلوگیری کند، امکان‌پذیر نبود. تکنیک‌های انضباطی درس‌های مدرسه علوم سیاسی را می‌توان به تکنیک‌های «انضباط اداری»، «انضباط مالی»، و تکنیک‌های «انضباط سیاسی و اجتماعی» (جامعه مدنی) تقسیم‌بندی کرد.

۱-۵. تکنیک‌های انضباط اداری

پیدایش قشری به نام «کارمند» و فرایند «استخدام/ شایسته‌سالاری» به جای خویشاوندسالاری،

آغازی بود بر حکومت‌مندی و درک نوینی از آیین حکمرانی در ایران. «قانون» و «نظم اداری»، دو بعد مهم اندیشه حکومت‌مندی است و دولت اداری، بخش مهمی از حکومت‌مندی را تشکیل می‌دهد. دولت اداری، سازوکار دانش‌قدرت است که از قرن ۱۷ به این سو دستگاه اجرایی را به دولت مطلقه پیوند زده است. حکومت اداری از قلمروهای قدرت به شمار می‌آید (فوکو، ۱۳۸۹، ۱۸۵). تحقق حقوق انسان‌ها و اجرای قانون، بدون یک نظام اداری کارآمد، امکان‌پذیر نیست. مهم‌ترین وجوه تکنیک‌های انضباط اداری درس‌های مدرسه علوم سیاسی «ترسیم نقشه اداری» و «تمرکزگرایی اداری» با هدف توجه به منافع ملی است.

۱-۵. ترسیم نقشه اداری، توجه به سنت ایرانی-اسلامی

دمرنی، مهم‌ترین اقدام در راستای انضباط اداری در ایران را ترسیم «نقشه اداری ایران» می‌داند؛ «در بدو امر، نقشه ایران، نقشه اراضی شکار و صید بود. در ایران هنوز نقشه اداری موجود نیست و تا دستور صحیحی در میان نباشد، حدود ولایات غیرمعین خواهد ماند». وی برای تهیه نقشه اداری ایران، به پنج مرجع مهم در سنت اسلامی-ایرانی اشاره می‌کند که عبارتند از: ۱) دستور حکومتی حضرت علی به مالک اشتر؛ ۲) کتابچه دستورالعمل شاه‌عباس کبیر؛ ۳) نظام‌نامه شورای تنظیمات ناصرالدین‌شاه؛ ۴) کارنامه اردشیر بابکان؛ ۵) نصایح خواجه نصیر به هلاکوخان در امور مالی (دمرنی، ۱۳۹۸، ۱۷۴). او دستور حضرت علی به مالک اشتر را کامل‌ترین الگوی «نقشه راه اداری ایران» می‌داند (دمرنی، ۱۳۹۸، ۱۵۱-۱۴۸). جایگزینی «استخدام و شایسته‌سالاری» به جای «نوکری» از جمله ابتکارهای دمرنی برای ترسیم نقشه اداری در ایران است. در نظم جدید، استخدام دولتی نباید جنبه نوکری و خدمت شخصی داشته باشد و استخدام افراد باید از روی استعداد، کفایت، و پیشینه خدمت باشد (دمرنی، ۱۳۹۸، ۷۸). استخدام، تکنیکی است که در برابر قدرت آریستوکراسی اشراف و شاهزادگان در دستگاه دیوان‌سالاری ظهور پیدا کرد. «تخصص بوروکراتیک» برای جلوگیری از اراده خودکامه شاهزادگان ضروری است؛ «شاهزاده اراده خودکامه و بی‌قیدوشرطش را بر دولت اعمال می‌کرد. دستگاه عظیم دولتی با شاهزاده یکی بود» (فوکو، ۱۳۸۹، ۱۸۵). شاهزادگان با دانش کارمندان در خصومت بودند؛ زیرا، جلوی تاراج آنان را می‌گرفت (فوکو، ۱۳۸۹، ۱۹۰-۱۸۸).

از آنجاکه مدرسه علوم سیاسی، مدرسه‌ای دولتی و وابسته به وزارت امور خارجه بود،

همواره به دغدغه حکومت و کارگزاران آن برای توجه به سنت‌های فکری ایرانی-اسلامی در کنار آموزش مبانی مدرن اروپایی توجه داشت. دکتر نصر، مدیر مدرسه علوم سیاسی، در نامه‌ای به دمرنی، از شیوه تدریس او - که متکی به آداب و اخلاق مملکتی است - تشکر کرد. محمدعلی فروغی نیز در نامه‌ای به وزیر داخله به این موضوع اشاره کرد که قوانین مذهبی، مدنی، و اساسی ایران در تألیفات معلمان در نظر گرفته می‌شود. دمرنی بر این نظر بود که دانشجویان مدرسه علوم سیاسی، اهمیت پژوهش در اندیشه‌های نویسندگان و متفکران بزرگ ایرانی و اسلامی درباره اصول فراموش شده و ناشناخته یک نظام اداری خوب را درک می‌کنند. این درس‌ها باید با ذهنیت ایرانی هماهنگ باشد و نباید جوانان ایرانی را گیج و سرگشته از جهان شرقی کند و از آن‌ها یک اروپایی بدلی و قلابی بسازد (دمرنی، ۱۳۹۸، ۲۲۰-۲۰۰). فکر ساختن «مدرسه سیاسی»، «دارالمعلمین»، و «دانشگاه تهران»، فکرهای مولودی بودند که از دو فکر بزرگ‌تر «والد» سرچشمه می‌گرفتند؛ «فکر مدرنیته» و «فکر ملی». دو فکر ملی و مدرن، تنها افکاری انتزاعی نبودند، بلکه بخشی از دیالکتیکی بودند که از اندیشه گروه‌های تحول‌خواه ایرانی سرچشمه می‌گرفتند. این دو فکر، چندان وارداتی و ترجمه‌ای سطحی از مدرنیته و ناسیونالیسم غربی نبودند، بلکه ریشه‌ای انتقادی در سنت‌های عقلانی ایرانی داشتند (فرستخواه، ۱۴۰۰، ۱۷).

۲-۱-۵. تمرکزگرایی اداری، جایگزینی منافع ملی به جای منافع محلی

دمرنی بر «تمرکزگرایی» بیشتر ساختار اداری در ایران تأکید می‌کند؛ «با وضع اداره‌ای که قرن‌ها در ایران متداول بوده، عدم مرکزیت، نتایج وخیمی داشته است؛ مثلاً حاکمی که مأمور اخذ مالیات در ولایات است، خود را مالک الرقاب و مطلق العنان می‌داند و چنین حاکمی نه تنها مدیر اداره آن ولایت نیست، بلکه سمت قانون‌گذاری برای ولایت را داراست» (دمرنی، ۱۳۹۸، ۱۱۹). دمرنی مرکزگرایی را در قالب مفهوم «منافع ملی» بیان می‌کند و در آسیب‌شناسی فقدان مرکزیت اداری در ایران، چنین می‌گوید: «دولت ایران، همواره تحت نفوذ اشخاص متنفذ بوده است که اختیارات نامحدود داشته‌اند و مافوقی برای خود تصور نمی‌کرده‌اند. تاریخ ایران نشان می‌دهد که حکام محلی مکرر از اطاعت حکومت مرکزی سرپیچی کرده‌اند». دمرنی همچنین در آسیب‌شناسی خود ساختار اداری ایران را «پارتیکولاریسم» می‌نامد و کاستی‌های ساختار اداری ایران را این‌گونه نام می‌برد: (۱) ضعف دولت مرکزی؛ (۲) اختلافات نژادی در ایران که

تصور وحدت ملی را دشوار می‌کند؛ ۳) فقدان تمرکز (دکناستراسیون)، یعنی اختیارات فوق‌العاده‌ای که به حاکمان و مأموران در ولایات داده می‌شود و از نفوذ دولت مرکزی می‌کاهد؛ ۴) حس پارتیکولاریسم و رقابت ولایات با یکدیگر؛ ۵) نفوذ شخصی متنفذان؛ ۶) ساختار ایلیاتی ایران و پراکنده بودن بخش عظیمی از جمعیت کشور؛ ۷) مسافت طولانی ولایت از مرکز و کمبود وسایل حمل‌ونقل (دمرنی، ۱۳۹۸، ۱۲۴-۱۲۰).

۲-۵. تکنیک‌های انضباط اقتصادی

مهم‌ترین وجه انضباط اقتصادی که در درس فروغی و دمرنی بر آن تأکید شده است، انضباط بخشی به شیوه مالیات‌گیری و بودجه‌نویسی (مشخص بودن دخل و خرج کشور) است.

۱-۲-۵. مالیات، مشارکت مردم در مخارج دولت / مالیات غیرمستقیم بهترین نوع مالیات

مالیات به مفهوم جدید، از تکنولوژی‌های قدرت است که به‌گفته فروغی، افراد را در مخارج دولت شریک می‌کند (فروغی، ۱۳۷۷، ۴۰۲). فروغی، مالیات را شامل تمام افراد جامعه می‌داند و به دو نوع «مالیات تناسبی» و «مالیات تصاعدی» اشاره می‌کند؛ مالیات تناسبی، به تناسب بهره‌ای است که هرکس از مخارج دولت می‌برد؛ به‌عنوان مثال، در پست، تمبری که مردم می‌خرند و به کاغذهای خود می‌چسبانند، به‌منزله مالیاتی است در ازای بهره‌ای که از خدمات اداره پست‌خانه می‌برند (فروغی، ۱۳۷۷، ۴۰۵-۴۰۳). فروغی، مالیات به تناسب عایدی اشخاص را بهترین ترتیب مالیات می‌داند که باعث می‌شود، در حق افراد اجحاف نشود (فروغی، ۱۳۷۷، ۴۰۸). وی از میان انواع مالیات، به مالیات طرحی و نرخی مستقیم و غیرمستقیم اشاره می‌کند و مالیات «غیرمستقیم» را پیشنهاد می‌دهد؛ زیرا، برای طبقات جامعه، عادلانه‌تر و عایدی آن برای دولت بیشتر است. مالیات غیرمستقیم، تمام مردم را شامل می‌شود، مبلغ خوبی عاید دولت می‌شود، و سبب حفظ اعتدال بین طبقات اجتماع می‌شود (فروغی، ۱۳۷۷، ۴۱۴). دمرنی نیز معتقد به مالیات غیرمستقیم است و مالیات مستقیم را غارت اموال مردم می‌داند (دمرنی، ۱۳۹۸، ۳۰۱-۲۸۰). وی با اشاره به دو نوع مالیات جنسی و نقدی، مالیات جنسی را مانع اصلاحات مالی در ایران می‌داند (دمرنی، ۱۳۹۸، ۲۹۹-۲۹۷).

۲-۲-۵. بودجه، تکنیک پیش‌بینی دخل و خرج سالیانه دولت

بودجه، یکی از تکنیک‌های مهم حکومت‌مندی است که فروغی و دمرنی در درس‌های مدرسه

علوم سیاسی به آن توجه داشته‌اند. فروغی از «بودجه سالیانه» و تصویب آن در پارلمان می‌گوید: «هر سال باید مخارج سال آینده دولت برآورد شود، دخل دولت معین شود. تهیه بودجه با کمک قوه مقننه و مجریه باید باشد؛ وزرا باید دخل و خرج را برآورد و معین کنند و پارلمان آن را ملاحظه کرده و جرح و تعدیل نماید و سپس، تصویب کند. برآورد بودجه، یک ساله است. بعد از هر سال، وزیر مالیه باید حساب بودجه را به پارلمان بدهد تا معلوم شود که مطابق بودجه عمل شده است یا نه» (فروغی، ۱۳۹۶، ۸۳-۸۱). دمرنی بر این نظر است که نخستین وسیله برای اداره مملکت، «بودجه» است. وی فقدان بودجه‌نویسی را از آسیب‌های ساختار اداری ایران می‌داند و بر این نظر است که هنوز کسی در ایران، معنی بودجه را نمی‌داند (دمرنی، ۱۳۹۸، ۱۷۷). عموم ملت باید همیشه از مصارف و عایدات دولت خود مطلع باشند و بر آن نظارت داشته باشند (دمرنی، ۱۳۹۸، ۳۳۴).

۳-۵. تکنیک‌های سیاسی و اجتماعی (جامعه مدنی)

مهم‌ترین وجوه تکنیک‌های سیاسی و اجتماعی درس‌های فروغی و پیرنیا «تفکیک قوا»، «انتخابات»، «آزادی مذهب»، «آزادی اندیشه»، «آزادی مطبوعات» بودند.

۱-۳-۵. تفکیک قوا، گام مهم مشروطیت با تفکیک قدرت

آنچه فروغی درباره تفکیک قوا مطرح می‌کند، تفکیک نسبی قواست نه تفکیک مطلق آن؛ زیرا، سیطره نظام پادشاهی به حدی بود که فروغی ذیل مفهوم مدرن تفکیک قوایی که مطرح می‌کند، استثناهایی را هم برای شاه قائل می‌شود تا نشان دهد، گسست از نظام مطلقه به مشروطیت نیازمند پیمودن مسیری طولانی است. این موضوع نشان‌دهنده «وضعیت استثنایی» است که فروغی به آن اشاره می‌کند: «هرگاه مجلس، قانونی وضع کند، شاه یا رئیس‌جمهور ممکن است حق داشته باشد که اجرای آن را به تعویق بیندازد یا از هیئت مجریه بخواهد که در آن قانون تجدیدنظر کند» (فروغی، ۱۳۸۶، ۸۸). منصورالسلطنه نیز بین مقام سلطنت و اجرا تفکیک قائل شده است. او نیاز امروز را تفکیک قوا می‌داند و به دیدگاه لاک و مونتسکیو در تفکیک سه قوه اشاره می‌کند که دلیل تفکیک قوا را تعدیل قدرت و جلوگیری از استبداد می‌دانستند (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۶۲). منصورالسلطنه با تأکید بر تفکیک نسبی قوا، آن را لازمه پیشرفت امور می‌داند تا به این ترتیب، میان قوا رابطه برقرار باشد و می‌گوید، مونتسکیو که بر تفکیک مطلق قوا تأکید داشت، به روش و ترتیب آن درست پی نبرده بود (منصورالسلطنه،

۲-۳-۵. آزادی مذهب و اندیشه، جدایی دین و دولت

فروغی از آزادی مذاهب با عنوان «اختیار عقاید» نام می‌برد؛ به این معنا که شخص هر نوع عقیده سیاسی و دینی ای داشته باشد، بتواند آن را اظهار کند. حدی که برای آزادی عقاید قرار می‌دهند، این است که برهم‌زننده آسایش عموم و امنیت نباشد و همچنین، نگرش «جدایی دین و دولت» را مطرح می‌کند: «امروزه در دول مشروطه، عقاید به کلی آزاد است و در باب ادیان به یکی از این دو طریق عمل کرده‌اند؛ ۱) دین و دولت به کلی از هم جدا هستند؛ یعنی دولت در امور دینی هیچ مداخله‌ای ندارد و در بودجه دولت، چیزی جهت مصارف دینی هزینه نمی‌شود؛ ۲) دولت، یکی از ادیان را دین رسمی قرار داده است که در این صورت، هزینه‌های دینی در بودجه در نظر گرفته می‌شوند» (فروغی، ۱۳۹۶، ۱۳۳).

۳-۳-۵. آزادی اندیشه، از حقوق شریف انسانی و لازمه مشروطه

فروغی، آزادی اندیشه را با عنوان «اختیار طبع و اظهار افکار» بیان می‌کند و آن را یکی از «حقوق شریف انسانی» و لوازم دول مشروطه می‌داند که حافظ سایر حقوق و اختیارات است. «سلب آزادی عقیده، علاوه بر اینکه ظلم است، مفسده بزرگی هم دارد و آن، این است که اگر انسان در بیان افکار خود آزاد نباشد، به ناچار دروغ‌گو، مزور، و فاسدالاخلاق می‌شود. آزادی افکار از لوازم دول مشروطه است» (فروغی، ۱۳۹۶، ۱۳۳).

۴-۳-۵. آزادی مطبوعات، با قید حفظ امنیت و مصلحت عموم

فروغی، ضمن تأکید بر آزادی مطبوعات، بر این نظر است که مطبوعات تا جایی آزاد هستند که «مخل امنیت و مصلحت عموم نباشند، هتک آبروی اشخاص نکنند، و منافی عصمت و تهذیب اخلاق نباشند. جرایم مطبوعات باید در حضور هیئت ژوری بررسی شود. یکی از لوازم آزادی افکار، رعایت مکتوم بودن مراسلات است و دولت به هیچ وجه حق ندارد مکتوباتی را که مردم به پست می‌دهند، باز کند و مندرجات آن را ملاحظه کند» (فروغی، ۱۳۹۶، ۱۳۷-۱۳۵). منصورالسلطنه نیز آزادی قلم را نتیجه آزادی عقاید می‌داند و می‌گوید: «فقط در روسیه است که دولت می‌تواند در دایره مطبوعات ممیزی نماید و در سایر ممالک متمدن، این طور نیست» (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۱۳۰).

۵-۳-۵. آزادی گردهمایی‌ها و تشکیل انجمن، با قید حفظ نظم عمومی

فروغی، درباره تفاوت بین اجتماع و انجمن می‌گوید: «اجتماع، موقتی است و تجدید نمی‌شود، ولی انجمن، هر روز یا در روزهای مشخص تشکیل می‌شود. در دول مشروطه، اجتماع و انجمن آزاد است؛ ولی برای اینکه تولید مفسده نکند، قوانین مخصوص برای آن می‌توان وضع کرد؛ مثلاً افرادی که می‌خواهند در یک‌جا اجتماع کنند، قبل از آن به دولت خبر دهند و متعهد باشند که حربه نداشته باشند و در محل تردد عموم تجمع نکنند، رعایت نظم و امنیت را بنمایند، و حکومت، حق داشته باشد کسی را از جانب خود آنجا بگمارد. برای تشکیل انجمن، شرایطی قرار نمی‌دهند مگر رعایت قوانین عفت و عصمت» (فروغی، ۱۳۹۶، ۱۳۸). منصورالسلطنه نیز مقصود از آزادی گردهمایی‌ها را این‌گونه مطرح می‌کند: «افراد در یک‌جا جمع شده و بتوانند آزادانه صحبت کنند و امروزه در تمام دول مشروطه این کار انجام می‌شود» (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۱۲۳).

۶-۳-۵. مساوات، در حقوق (قانون، محاکم عدلیه، شغل، مالیات)

فروغی، بر این نظر است که: «انسان‌ها، بالفطره و بالطبع از حیث توانایی و اخلاق و تفکر با هم تفاوت دارند. امکان مساوات در احوال انسان‌ها وجود ندارد؛ اما با مشروطه، امکان مساوات در حقوق انسان‌ها فراهم شده است. مساوات، یعنی یکسان بودن حقوق مردم یا به عبارت دیگر، قانون درباره همه یکسان باشد و اگر هم تفاوتی باشد، محض مصلحت و خیر عموم باشد. مساوات حقوق، غیر از مساوات احوال است و این نوع مساوات، گرفتاری نیست؛ زیرا، مردم بالفطره و بالطبع از حیث توانایی و اخلاق و تفکر با هم تفاوت دارند و این اختلافات، ناچار به اختلاف در احوال منجر می‌شود. مساوات حقوق را می‌توان به چهار شعبه تقسیم کرد: (۱) مساوات در مقابل قانون؛ (۲) مساوات در مقابل محاکم عدلیه؛ (۳) مساوات در مشاغل و مناصب؛ (۴) مساوات در مالیات» (فروغی، ۱۳۹۶، ۱۴۶-۱۴۱). منصورالسلطنه نیز مانند فروغی بر این نظر است که: «مساوات حقوق، غیر از مساوات احوال است و منظور از مساوات، یعنی افراد در برابر قانون و در محاکم عدلیه با هم برابرند و امکان عقلی و طبیعی وجود ندارد که احوال همه مردم با هم برابر باشد. مردم به صورت فطری از حیث توانایی با هم تفاوت دارند» (منصورالسلطنه، ۱۳۲۷، ۹۷-۱۰۳). وی به مساوات در مالیات، مساوات در مشاغل (یعنی مشاغل و مناصب، مخصوص طبقه معینی نیست و براساس ذکاوت و شایستگی

افراد باید واگذار شود) به عنوان برخی از انواع مساوات اشاره می کند.

جدول شماره (۴). تکنیک های انضباطی درس های مدرسه علوم سیاسی

تکنیک های اجتماعی و	تکنیک های انضباط اقتصادی	تکنیک های انضباط اداری	درس های استادان مدرسه علوم سیاسی
فروغی، پیرنیا، منصورالسلطنه؛ - تفکیک قوا؛ - آزادی مذهب؛ - آزادی اندیشه؛ - آزادی مطبوعات؛ - آزادی تجمعات؛ - مساوات در حقوق (مساوات در برابر قانون، محاکم عدلیه، شغل، مالیات).	فروغی و دمرنی؛ - مالیات، یعنی مشارکت مردم در مخارج دولت؛ - مالیات غیرمستقیم، بهترین نوع مالیات؛ - بودجه نویسی.	دمرنی؛ - ترسیم نقشه اداری؛ - توجه به سنت ایرانی-اسلامی؛ - جایگزینی استخدام و شایسته سالاری به جای نوکری؛ - تمرکزگرایی اداری، جایگزینی منافع ملی به جای منافع محلی.	فروغی پیرنیا منصورالسلطنه عدل دمرنی

۶. تأثیر خرد سیاسی و تکنیک های قدرت درس های مدرسه علوم سیاسی بر فرایند مشروطیت

مشروطه در ایران، یک «فرایند» است؛ زیرا، مجموعه ای از حوادث، رخدادها، فعالیت ها، و کوشش های گوناگون فکری، سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی، سرانجام، سبب پیروزی انقلاب مشروطه شد. این تلاش ها و اندیشه هایی که از جنگ های ایران و روس آغاز شد و در مشروطیت به اوج خود رسید و به ثمر نشست را می توان «جمع ایده ها و کنش های مدرنیته سیاسی» در ایران نامید (حقدار، ۱۳۹۵، ۴۱-۳۳). در این فرایند، کوشش های فکری با طرح و تشریح مفاهیم مدرنی مانند «قانون»، «ملت - دولت»، «پارلمان»، «قوة قضائیه»، «تفکیک قوا»، «آزادی بیان، اندیشه، مطبوعات و...» تأثیر چشمگیری بر جهت گیری مطالبات مشروطه خواهان داشت. کوشش های فکری برای طرح مفاهیم مدرن، سال ها پیش از انقلاب مشروطه و در سفرنامه ها، آثار روشنفکرانی مانند ملکم خان، مستشارالدوله، آخوندزاده، و... رساله های عهد ناصری، و مدارس جدید (از جمله مدرسه علوم سیاسی) طرح شد. درواقع، فکر پیدایش مشروطه و قانون خواهی و نهادهای مدرن، سال ها پیش از پیروزی انقلاب مشروطه در ایران پدیدار شد که می توان آن را در قالب فرایند مشروطیت بررسی کرد. مشروطیت، نظامی مبتنی بر قانون بود. نظام مشروطیت برای تأسیس نهادهای قانونی، نیاز به ترویج علم حقوق داشت. علم حقوق، مقدمات حکومت قانون و تدوین قوانین را فراهم می کرد و ابزار مهمی برای استقرار مشروطیت بود. درس های مدرسه علوم سیاسی به گونه ای

متکامل تر و با جزئیات دقیق تر و مدون تری، مفاهیم حقوقی و تکنیک‌های مدرن حکمرانی در آستانه مشروطیت را بررسی کرد که به همان شکل در قانون اساسی مشروطه و متمم آن، به کار گرفته شد. قانون اساسی مشروطه و متمم آن، مهم ترین دستاورد فرایند مشروطیت است. تبیین خرد سیاسی و تکنیک‌های دولت مدرن در درس‌های مدرسه علوم سیاسی تأثیر خود را بر طرح خرد سیاسی مبتنی بر «حقوق ملت»، «حاکمیت ملی»، و تکنیک‌هایی مانند «تفکیک قوا»، «آزادی‌های مدنی و اجتماعی»، «انضباط مالی اداری و مالی» در قانون مشروطه و متمم آن گذاشت.

۱-۶. حقوق ملت، مقدمه وضع قانون

«حقوق ملت»، «حاکمیت ملی»، و ظهور «ملت‌دولت» در فرایند مشروطیت در چارچوب گفتمان «قانون‌خواهی» و با مفهوم برابری و مساوات تبلور پیدا کرد. مفاهیم برای معنادار شدن باید در گفتمان خاصی قرار گیرند تا قابل فهم شوند. ساخت و نظامی که از هر گفتمانی برمی‌آید از یک سو، با مفصل‌بندی آن گفتمان، ارتباط تنگاتنگی دارد و از سوی دیگر، بر ساخته‌هایش دارای انسجام معنایی‌ای هستند که در بافت سیاسی، اجتماعی، و حقوقی تبلور می‌یابند (مک‌دانیل، ۱۳۸۰، ۵۶). حقوق ملت، جزء حقوق موضوعه بود که در برابر حقوق شرعی در درس‌های مدرسه علوم سیاسی به آن توجه شد و در قانون اساسی مشروطیت و متمم آن بروز و ظهور پیدا کرد. از آنجاکه قانون اساسی مشروطه، به سازوکار تشکیل مجلس مربوط بود و حقوق اساسی مردم را دربر نمی‌گرفت، متمم قانون اساسی تدوین شد. متمم قانون اساسی مشروطه، پس از فصل نخست که کلیات را در ۷ اصل بیان می‌کند دربرگیرنده «خرد سیاسی مشروطیت» است؛ زیرا، تازمانی که خرد سیاسی جدید که دربرگیرنده «حقوق ملت» است تبیین نشود، امکان اجرای قانون وجود نخواهد داشت. فصل دوم متمم قانون اساسی، «حقوق ملت ایران» را در ۱۸ ماده (مواد ۲۵-۶) بیان می‌کند (تساوی حقوقی در برابر قانون (اصل ۸ متمم)؛ منع بازداشت خودسرانه (اصل ۱۰ متمم)؛ حق دادخواهی و تظلم (اصل ۱۱ متمم)؛ اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها (اصل ۱۲ متمم)؛ حمایت از مالکیت خصوصی (اصول ۱۵ و ۱۷ متمم)). «اراده ملت» در متمم قانون مشروطه در مفهوم «حاکمیت ملی» تبلور پیدا کرد. علنی بودن محاکمات و قرائت علنی رأی طبق اصل ۷۶ متمم قانون مشروطیت و تساوی افراد در برابر قانون طبق اصل ۸ قانون مشروطه و اصل ۸ متمم قانون

مشروطه از وجوه مشترک درس‌های مدرسه علوم سیاسی و متمم قانون مشروطیت است که اقدام بسیار مهمی در راستای دادرسی منصفانه بود.

۲-۶. حاکمیت ملی، تجلی اراده ملت

حاکمیت ملی از مفاهیم جدید خرد سیاسی و مبتنی بر «قرارداد اجتماعی» و «اراده مردم» است که در مشروطیت نیز تجلی پیدا کرد. تصویب قانون اساسی، مهم‌ترین مظهر حاکمیت ملی است که بنای مشروعیت را از آسمان‌ها به زمین آورد و «اراده» و «رضایت» مردم، پایه مشروعیت حکومت خوانده شد. ماده ۲۶ متمم قانون اساسی مشروطه به مفهوم «حاکمیت ملی» اشاره دارد. یکی دیگر از وجوه توجه به مفهوم حاکمیت ملی، اصل ۱۰۶ متمم قانون مشروطه است که اقامت قشون خارجی در مملکت را منع می‌کند. درس‌های مدرسه علوم سیاسی، به‌ویژه درس‌های پیرنیا و فروغی، نقش بنیادینی در شکل‌دهی به گفتمان ناسیونالیسم در ایران - در قالب مفهوم «ملت ایران» - در آستانه مشروطیت داشتند. درواقع، ملی‌گرایی در گذار از سلطنت مطلقه به نظم جدید، سازوکارهای انضباطی جدیدی را در قالب «ملت‌دولت» مدرن پدید آورد. بعد چندقومی انقلاب مشروطیت، به‌ویژه آذربایجان، گیلان، و بختیاری، بار دیگر در چارچوب مفهوم «ملت ایران» با یکدیگر پیوند یافتند. «سه اعلامیه» برای پایان دادن به تحصن در سفارت انگلستان صادر شد تا خواسته مشروطه‌خواهان به نتیجه رسید؛ اعلامیه نخست، در ۱۳ مرداد ۱۲۸۵، با عنوان «فرمان شاهانه» صادر شد؛ اما از آنجاکه در آن، عبارت «ملت ایران» نیامده بود و به «اهالی ایران» اشاره شده بود، با مخالفت ملیون روبه‌رو شد و اعلامیه‌ها از دیوارهای خیابان‌های تهران کنده شد. در اعلامیه دوم عبارت «افراد ملت» آمده بود و مجمع جدید «مجلس شورای اسلامی» نامیده شده بود، اما مخالفان پافشاری می‌کردند که مجلس باید «مجلس شورای ملی» نامیده شود. سرانجام، در ۱۸ مرداد ۱۲۸۵، بر سر تشکیل مجلس شورای ملی توافق، و فرمان مشروطیت صادر شد؛ اما تاریخ رسمی فرمان ملوکانه، همان ۱۳ مرداد، یعنی سالروز تولد مظفرالدین‌شاه، قرار گرفت (کرمانی، ۱۳۶۱، ج ۱، ۴۸۲).

۳-۶. تفکیک قوا؛ تفکیک دولت از سلطنت

نخستین و مهم‌ترین تکنیک قانون اساسی مشروطه در راستای پاسداری از قانون اساسی، تفکیک قوا است. در عصر مدرن، دولت‌ها کارکردهای جدید «تکنیکی» پیدا کرده بودند. تفکیک قوا به‌عنوان یکی از مهم‌ترین تکنیک‌های انضباطی حکومت‌مندی، برآمده از سنت حکمرانی ایرانی نبود، اما

پیش از طرح در متمم قانون اساسی مشروطه در درس‌های فروغی در مدرسه علوم سیاسی بیان شده بود. یکی از بحران‌های اساسی حکمرانی ایرانی، دخالت قوا در کار یکدیگر بود. گنجانیدن اصل تفکیک قوا در متمم قانون مشروطه، گسست مهمی در تاریخ اندیشه سیاسی ایران بود. تفکیک قوا، تکنیک تفکیک سلطنت از دولت بود. ماده ۲۷ و ۲۸ متمم قانون اساسی مشروطیت به مسئله تفکیک قوا اختصاص دارد. طبق اصل ۶۹ متمم قانون مشروطه، رسیدگی به جرایم به عهده محکمه تمیز (قوة قضائیه) است که به موضوع تفکیک قوا اشاره دارد. در فرایند انقلاب مشروطه، تفکیک قوا با وجهی سلبی که در گذار به مشروطیت و تحدید حدود پادشاه تبلور می‌یافت، از مطالبات محوری انقلابیون بود (تشکری، ۱۴۰۰، ۲۰۲).

۴-۶. ظهور جامعه مدنی و حوزه عمومی

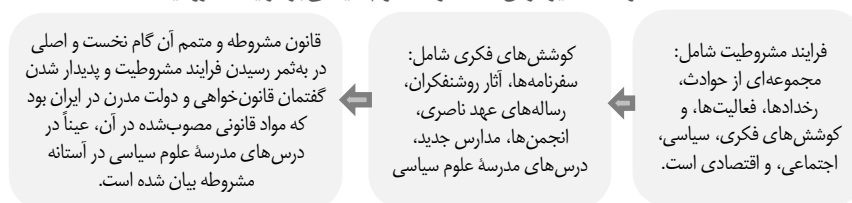
انقلاب مشروطه، نه تنها موجب تغییرات ساختاری شد، بلکه مفاهیم جدیدی از آزادی‌های مدنی را به همراه آورد و موجب رسیدن لحظه‌ای بی سابقه برای ابراز عقیده در تاریخ کشور شد. در دوره ناصرالدین شاه، با افزایش چاپ روزنامه‌های فارسی زبان در خارج از کشور و افزایش انتقادات از عملکرد حکومت، اعتمادالسلطنه در پاسخ به چاره‌جویی شاه برای مقابله با روزنامه‌ها، پیشنهاد «اداره سانسور» را مطرح کرد. با تأسیس اداره سانسور به ریاست اعتمادالسلطنه، در ۱۷ بهمن ۱۲۶۳، مانع بزرگی برای آزادی مطبوعات به وجود آمد: «روزنامه ایرانی، برده‌وار تابع اراده مستبدانه کسی است که به عنوان مالک مطلق العنان کشور، تنها او فرمان می‌دهد و فقط می‌تواند درباره سفرها و شکارهای شاه... قلم فرسایی کنند» (سرنا، ۱۳۶۲، ۱۵۸-۱۵۷). سانسور مطبوعات در دوره مظفرالدین شاه و تا پیش از مشروطیت ادامه داشت و در دوره صدارت عین الدوله، برای نخستین بار گروهی از روزنامه‌نگاران، تبعید و زندانی شدند (ناظم الاسلام کرمانی، ۱۳۶۱، ۳۶۱). توجه به آزادی مطبوعات و نحوه رسیدگی به جرایم آن در قانون مشروطه، بیانگر توجه مشروطه‌خواهان به اهمیت و جایگاه آزادی مطبوعات است. ماده ۲۰ متمم قانون اساسی مشروطه به «آزادی مطبوعات» و «قانون مطبوعات» اشاره دارد. براساس اصل ۷۹ متمم قانون مشروطه نیز در حضور هیئت منصفه به جرایم سیاسی و مطبوعاتی رسیدگی خواهد شد. آزادی، از دیدگاه مشروطه‌خواهان و تدوین‌کنندگان متمم مشروطه، به معنای آزادی مطلق و بی قید و شرط نبود. ماده ۲۱ متمم، آزادی انجمن‌ها و اجتماعات مردم را به رسمیت می‌شناسد؛ به شرط اینکه برهم‌زننده نظم و ایجادکننده فتنه دینی و دنیوی نباشد. همه این موارد، پیش از تصویب در متمم مشروطه، در

درس‌های فروغی بیان شده است.

۵-۶. انضباط مالی و اداری

سه مسئله امور مالی، امنیت، و برخی آزادی‌ها، مفاهیم کلیدی قانون اساسی و برخی مصوبات مجلس بودند (فاضلی، ۱۳۹۴، ۱۶). ساخت «عدالت‌خانه»، به‌عنوان یکی از خواسته‌های اصلی مشروطه‌خواهان، ناشی از هرج‌ومرج و بی‌انضباطی‌های مالی در ایران بود (حقدار، ۱۳۹۵، ۵۵). اصول ۹۴ تا ۱۰۳ متمم قانون اساسی مشروطیت، مربوط به امور مالیه است و در نخستین گام، دریافت مالیات را تنها به حکم قانون، مجاز می‌داند. «بودجه‌نویسی» — که از دستاوردهای مجلس اول مشروطه است — در درس‌های مدرسه علوم سیاسی به‌گونه‌ای دقیق بیان شده است. آفاری در کتاب «انقلاب مشروطه ایران» می‌گوید، با پیروزی مشروطیت دو تفکر مالیاتی (مالیات مستقیم و غیرمستقیم) به‌وجود آمد (آفاری، ۱۳۸۵، ۳۵۰). این تفکر مالیاتی (موردنظر آفاری) پیش از مشروطه در درس‌های فروغی و دمرنی مطرح شده است. تمرکزگرایی در امور اقتصادی و نظام مالیاتی، از طریق سازوکارهای مشخص در قانون، به تمرکزگرایی سیاسی نیز منجر می‌شد و از خودسری‌های پیش از مشروطیت، جلوگیری می‌کرد. براساس اصل ۹۳ متمم قانون مشروطیت، «صورت دخل و خرج ایالات و ولایات توسط انجمن‌های ایالتی و ولایتی طبع و نشر می‌شد» که تا پیش از آن، در اختیار حکام ولایات بود. مرکزیت‌گرایی جغرافیایی - اداری و تجمیع قدرت سیاسی و اداری در پایتخت از نکته‌های قابل توجه قانون مشروطه و متمم آن است؛ براساس اصل ۳ قانون مشروطه، محل تشکیل مجلس، تهران است. اصل ۴ متمم قانون مشروطه، تهران را پایتخت ایران اعلام می‌کند. در تمرکزگرایی پیش از مشروطیت، شاه، نماد تمرکز و کانون قدرت بود، اما با مشروطیت، کانون قدرت، توزیع، و کانون‌های قدرت پدیدار شد و نهادهای جدید پارلمان و قوه قضائیه به نماد تمرکز در قانون‌گذاری و رسیدگی به جرایم تبدیل شدند.

شکل شماره (۱). تأثیر درس‌های مدرسه علوم سیاسی بر فرایند مشروطیت

نتیجه‌گیری

حکومت‌مند شدن و تأسیس دولت مدرن در ایران، ابتدا به تحولی در حوزه خرد سیاسی و پس از آن، به تکنیک‌های انضباط بخش اداری، مالی، سیاسی، و اجتماعی نیاز داشت تا نهادهای مدرن ایجاد شده را به گونه‌ای نظام‌مند مدیریت کند. درس‌های مدرسه علوم سیاسی، بخش مهمی از کوشش‌های نظری برای پیدایش حکومت‌مندی در ایران است که در مشروطیت تجلی پیدا کرد. از آنجاکه مشروطیت ایران دربرگیرنده مفاهیم جدید اندیشه سیاسی است، این مفاهیم مدرن (مانند «دولت-ملت»، «علم حقوق»، «حقوق شهروندی»، «حقوق ملت و دولت»، «حاکمیت ملی»، «تمرکزگرایی»، «منفعت عمومی»، «قادریت قانون»، «قوانین موضوعه»، «عرفی‌گرایی»، «شهروندی»، «فردباوری»، «حقوق افراد»، «برابری افراد»، «سلطنت مشروطه»، «قوة قضائیه»، «پارلمان»، «انضباط اداری و مالی»، «تفکیک قوا»، «انتخابات»، «آزادی بیان و مطبوعات و تجمعات»، «بودجه‌نویسی» و...) به لحاظ اندیشه‌ای در خلأ شکل نگرفته است. این مفاهیم مدرن که عناصر تشکیل دهنده دولت مدرن در ایران به‌شمار می‌آیند، سال‌ها پیش از مشروطیت و در فرایند مشروطیت، در ذهن سوژه ایرانی شکل گرفت و درس‌های مدرسه علوم سیاسی بر تبیین این مفاهیم، تأثیر چشمگیری داشت. درس‌های مدرسه علوم سیاسی را می‌توان در امتداد کوشش‌هایی دانست که به طرح نظام‌مند مفاهیم جدید اندیشه سیاسی، قانون‌خواهی، آزادی‌خواهی، و تحدید قوای حکومت در ایران روی آوردند؛ مفاهیمی که در قانون اساسی مشروطه و متمم آن نهادینه شدند. مشروطیت، رویدادی ناگهانی و لحظه‌ای نبود، بلکه یک «فرایند» بود. هیچ اندیشه‌ای از نیستی به وجود نیامده است، همچنان‌که بذر افکار نو در ایران نیز در طول نزدیک به یک سده افشاندن شد. فراهم شدن زمینه برای شکل‌گیری اندیشه قانون‌خواهی، دولت مدرن، و حکومت مشروطه، فرایندی چندوجهی و دربرگیرنده خرد سیاسی و تکنیک‌های قدرت است؛ به همین دلیل، قانون‌خواهی که از مبانی دولت مدرن و مشروطه است، به محض خواست یک ملت پدیدار نخواهد شد، بلکه به تدریج و در طول زمان تکامل می‌یابد؛ زیرا، پیدایش دولت مدرن مشروطه، فرایندی خارج از روال طبیعی جریان اندیشه سیاسی الهیاتی سلطنت ظل‌اللهی در ایران به‌شمار می‌رفت. تأسیس دولت مدرن در ایران، افزون بر خرد سیاسی مدرن و مفاهیمی مانند «قانون»، «حقوق»، و «آزادی» نیاز به تکنیک‌های انضباط بخش اداری و مالی و تکنیک‌های سیاسی و اجتماعی داشت و درس‌های مدرسه علوم سیاسی، تلاشی برای بیان این

تکنیک‌های حکمرانی بود. تنظیم قانون اساسی و تدوین قوانینی در مورد آزادی بیان، مطبوعات، اجتماعات، انضباط مالی و اداری، الغای تیول‌داری، و تعریف مدون از ملت و حقوق متقابل ملت-دولت، از اهداف و آرمان‌هایی بود که در فرایند مشروطیت در ایران شکل گرفت و درس‌های مدرسه علوم سیاسی، نقش بسزایی در تبیین این مفاهیم داشت که سرانجام، در قانون مشروطه و متمم آن، ظهور و بروز یافت.

منابع

- آفاری، ژانت (۱۳۸۵). انقلاب مشروطه ایران. ترجمه رضا رضایی. تهران: بیستون.
- اخوی، امید؛ مرادی خلیج، محمدمهدی (۱۴۰۰). تأملی بر کتاب‌های تألیفی و ترجمه‌ای محمدعلی فروغی در درس تاریخ در مدرسه علوم سیاسی (مطالعه موردی کتاب دوره ابتدایی از تاریخ عالم (تاریخ ایران)). مطالعات تاریخ اسلام، ۱۳(۵۰).
- امین، حسن (۱۳۷۸). یکصدمین سالگشت تأسیس مدرسه علوم سیاسی در ایران. اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۱۴۹ و ۱۵۰.
- اوزر، آتیلا (۱۳۸۶). دولت در تاریخ اندیشه غرب. ترجمه عباس باقری. تهران: فرزانه.
- پازارگارد، بهاء‌الدین (۱۳۵۶). تاریخ فلسفه سیاسی غرب. تهران: زوار.
- پیرنیا، حسن (۱۳۸۵). حقوق بین‌الملل. به اهتمام محمد گلبن. تهران: دید آور.
- پرنروش، پوریا (۱۳۹۷). رخداد، سوژه و حقیقت در اندیشه سیاسی آلن بدیو. با مقدمه محمدرضا تاجیک. تهران: تیسرا.
- تشکری، هجیر (۱۴۰۰). منشور کبیر ایران. تهران: سرایی.
- جمالی، حسین (۱۳۹۰). بومی‌گرایی در علوم سیاسی؛ کدام جهت‌گیری؟. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۲(۲۶).
- جهاننگلو، رامین (۱۳۸۳). حاکمیت و آزادی. تهران: نی.
- حبل‌المتین (۱۹۰۷). شماره ۷۵.
- حسنی‌فر، عبدالرحمن (۱۴۰۲). تکاپوی ایرانیان برای پایه‌گذاری نهاد علم سیاست (رشته علوم سیاسی از زمان تأسیس تا به امروز). جستارهای تاریخی، ۱۴(۲)، پیاپی ۲۸.
- حقدار، علی‌اصغر (۱۳۹۵). مجلس اول و نهادهای مشروطیت. انتشارات الکترونیکی باشگاه ادبیات.
- خسروی‌زاده، صباح؛ پورمحمدی املشی، نصرالله؛ فلاح توتکار، حجت (۱۳۹۹). منابع آگاهی دیپلماتیک در ایران دوره قاجار. پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲۶.
- دمرنی، گوستاو (۱۳۹۸). حقوق اداری (درس‌های مدرسه علوم سیاسی). ترجمه ناصر سلطانی. تهران: نگاه معاصر.
- روسو، ژان ژاک (۱۳۴۱). قرارداد اجتماعی. ترجمه غلامحسین زیرک‌زاده. تهران: شرکت سهامی چهر.
- سرنا، مادام کارلا (۱۳۶۲). آدم‌ها و آیین‌ها در ایران. ترجمه علی‌اصغر سعیدی. تهران: زوار.
- سلیمی، حسین؛ حداد، غلامرضا (۱۳۹۸). آینده پژوهی وضعیت علوم سیاسی در ایران براساس الگوی تحلیل روند STEEP(V). پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۵(۱)، پیاپی ۵۷.
- عاقلی، باقر (۱۳۷۷). مدرسه علوم سیاسی، مدرسه عالی حقوق، و دانشکده حقوق و علوم سیاسی. تاریخ معاصر، شماره ۷.
- فاضلی، حبیب‌الله (۱۳۹۴). فرهنگ زبانی در گفتمان مشروطیت (با تأکید بر قانون اساسی و مصوبات مجلس اول مشروطه). مطالعات ملی، ۱۶(۱)، پیاپی ۶۱.
- فرستخواه، مقصود (۱۴۰۰). استادان استادان چه کردند؟ تاریخ دارالمعلمین و دانشسرای عالی (از

۱۲۹۷ تا ۱۳۵۷). تهران: نی.

فروغی، محمدعلی (۱۳۷۷). اصول علم ثروت ملل. با مقدمه دکتر حسین عظیمی. تهران: فرزانه روز.
فروغی، محمد علی (۱۳۹۶). حقوق اساسی (یعنی) آداب دول مشروطیت. به اهتمام علی اصغر
حقदार. انتشارات الکترونیکی باشگاه ادبیات.

فوکو، میشل (۱۳۸۹). تئاتر فلسفه. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهاننیده. تهران: نی.

فوکو، میشل (۱۳۸۷). تولد زیست سیاست. ترجمه رضا نجف‌زاده. تهران: نی.

فوکو، میشل (۱۳۷۸). مراقبت و تنبیه. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهاننیده. تهران: نی.

کلهر، محمد؛ شاه‌آبادی، حمیدرضا (۱۳۹۱). میرزاهدی‌خان ممتحن‌الدوله و مدرسه علوم سیاسی.
فصلنامه مسکویه، ۷(۲۰).

لاکلین، مارتین (۱۳۸۸). مبانی حقوق عمومی. ترجمه محمد راسخ. تهران: نی.

مقیم، شروین (۱۳۹۸). تأملی در رساله حقوق اساسی محمدعلی فروغی از منظر بحث درباره
کاربرد کردن علم سیاست در ایران. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۴(۳)، ۱۵۹-۱۹۸.

مک دانیل، دایان (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر نظریه گفتمان. ترجمه حسینعلی نوذری. تهران: فرهنگ
گفتمان.

منصورالسلطنه، میرزا مصطفی‌خان (۱۲۸۸). حقوق اساسی یا اصول مشروطیت. تهران: تصویر نسخه
کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

مونتسکیو (۱۳۴۹). روح القوانين. ترجمه علی اکبر مهتدی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

مهدی‌زاده، محمدرضا (۱۳۸۳). تاریخ نهادهای مدرن یا تبیین جهان مدرن. کتاب ماه، شماره ۸۹.

ناظم‌الاسلام کرمانی، محمدبن علی (۱۳۶۱). تاریخ بیداری ایرانیان. تهران: آگاه.

نجف‌زاده، رضا (۱۳۹۷). متافیزیک قدرت، درآمدی بر فلسفه سیاسی اسپینوزا. تهران: ققنوس.

هابز، توماس (۱۳۹۳). لویاتان. ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی.

یاسپرس، کارل (۱۳۷۵). اسپینوزا. ترجمه محمدحسن لطفی. تهران: طرح نو.

Agu, S. N. (2024). Separation of Powers in Baron de Montesquieu: Philosophical Appraisal. *Indonesian Journal of Interdisciplinary Research in Science and Technology*, 2(1).

Barnard, F.M. (1984). Patriotism and Citizenship in Rousseau: A Dual Theory of Public Willing. *The Review of Politics*. 46 (2), 244-66

Curtis, M. (2024). *The political theory of Thomas Hobbes*. essay.biz.com

Dean, M. (1999). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publication.

Death, C. (2011). Africa, Governmentality, and the International: Reflections on Agency and the Climate Change Negotiations. *Paper Prepared for the BISA-Africa and International Studies ESRC seminar series #4 'African agency: Implications for International Relations theory*, Department of International Politics, CityUniversity, 14 September 2011.

- Foucault, M. (2007). *Security, Territory, and Population: Lectures at the College de France, 1977-1978*. New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2016). *About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Lectures at Dartmouth College*. 1980, ed. H.-P. Fruchaud and D. Lorenzini, trans. G. Burchell, Chicago: University of Chicago Press.
- Lorenzini, D. (2023). *Handbook on Governmentality*. Edward Elgar Publishing, Inc. Massachusetts, USA.
- Locke, J. (1988). *Two Treatises of Government [1680]*. P. Lastetta. Cambridge University Press).
- Tremblay, L. B. (2015). An Egalitarian Defense of Proportionality-Based Balancing. *Oxford University Press and New York University School of Law*, Vol. 12 No. 4.
- Tughhemba, T.N. (2023). The Civil State In John Locke's Political Philosophy and Its relevance to Democratic practice In Nigeria. *Akwa Ibom State University Journal of Arts*, 4(1).
- Valverde, M. (2017). *Michel Foucault*. New York: Routledge.
- Waldron, J. (2020). Separation of Powers in Thought and Practice? *Boston College Law Review*. 433(54).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی